

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh619>

EBU REYHAN EL-BİRÛNÎ VE BİLİMSEL BAKIŞI ÜZERİNE BİR ANALİZ

Mehmet Mekin MEÇİN*

Özet

Bu çalışmanın konusu, Bîrûnî'yi tanımak ve bilimsel bakışını tahlil etmektir. Konu, Bîrûnî'nin temel eserleri başta olmak üzere, Bîrûnî hakkında yazılmış Farsça, Arapça ve Türkçe çalışmalar taranarak ele alınmıştır. Bu çalışma esnasında, Bîrûnî'ye ait Arapça eserlerin diğer Arapça ilmi kitaplara göre daha sert ve girift bir ibareye sahip olduğu fark edilmiştir. Bununla beraber, Bîrûnî'nin yalnızca Fars ve Araplarca değil, hem Batılılar ve Ruslar hem de Hintliler tarafından da ilgiyle çalışıldığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada amaç, birçok "ilk"e imza atmış bulunan Bîrûnî'yi ve bilimsel kimliğini tanıtmak için özgün bir metin oluşturmaktır. Çalışma boyunca takip edilecek esas nokta, Biruni'nin bütün ilim dallarında uyguladığı bilimsel metodolojisinin ilkelerini tespit etmek olacaktır. Bu çalışmayla; Bîrûnî'nin erken yaşlardan itibaren ilmi ortamlara girdiği ve henüz genç yaşlarda eser verecek kadar yetkin hale geldiği; gözü nazardan, eli kaleminden, dili beyandan, akli tefekkürden ve kalbi ise teemmülden ayrılmayan bir deha örneği olduğu, felsefe ve mistizm gibi yoruma açık bilgiler yerine gözlem, deney, tecrübeyle test edilebilen ve sonuçları matematiksel verilerle ortaya konulabilen bilgiye hayatını adanmış, böylece modern bilim ve teknolojinin büyük öncüsü olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *el-Bîrûnî, Bilim, Gözlem, Deney, Dinler Tarihi.*

Abu Rayhan Al-Bîrûnî and An analysis of His Scientific View

Abstract

The subject of this study is to know Bîrûnî and analyze his scientific point of view. The issue is handled by investigating especially the fundamental works of Bîrûnî and various studies written in Persian, Arabic and Turkish about him. During this study,

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri .

it is noticed that Bîrûnî's books have more rigid and complex phrases than other scientific books written in Arabic. Additionally, it is clear that Bîrûnî is closely studied not only by the Persian and Arabs but also by Western, Russian and Indian researchers. This study aims to compose an exclusive text which introduces Bîrûnî and his scientific identity. The basis issue will be followed throughout the study will be to identify principles of scientific methodologies that Biruni has applied. The following conclusions are reached in this study: Bîrûnî came into the scientific environment from an early age and he became proficient enough to work at a young age. He is a brilliant researcher whose eyes observe, hands write, tongue speak, mind thinks and heart investigates thoroughly. He dedicated his life to a knowledge, constructed through observation, experiment and experience that can be tested and its results can be proven by mathematical data, instead of philosophical and mystic knowledge which is open to interpretation. In this way he is considered as a great pioneers of modern science and technology.

Keywords: *Al-Bîrûnî, Science, Observation, Experiment, History of Religions.*

Giriş

Günümüz dünyasının sahip olduğu bilim, kültür ve medeniyet, kesintiye uğramayan ve birbirini besleyen bilgin ve dahi bir topluluğun mitolojik, felsefi, ilmî ve irfanî çabalarının bir ürünüdür. Kuşkusuz inşasında tüm bir insanlığın rol aldığı bu medeniyetin bina edilmesinde Müslüman bilginler önemli görevler üstlenirken geride bıraktıkları eserleriyle hem teorik ilkeler hem de insan toplumlarının ilerlemesi ve tekâmül etmesinin yollarını hazırlamışlardır. Her ne kadar bugün Batı, kendini medeniyetin bayraktarı olarak görse de, geçmişte Müslüman bilginler bu görevi üstlenmiş ve birçok ilim dalında tüm dünyaya kıymetli hazineler miras bırakmışlardır. Elbette bu bilginlerden biri, eserleri ve araştırmalarıyla İslam hatta dünya medeniyetinin inşasında büyük rol alan Müslüman araştırmacı, bilgin ve astronom Ebu Reyhan el-Bîrûnî'dir. O;astronomi, geometri, matematik, coğrafya, jeodezi, tıp, eczacılık, madencilik, etnoloji, tarih, toplum ve beşeri bilimlerde birçok "ilk" gerçekleştirerek aradan geçen bin yıla rağmen eserleriyle hala bilim dünyasını aydınlatmaya devam etmektedir.

Bîrûnî'nin karakteri, ağırlıklı olarak beş duyuya dayalı deney, gözlem ve tecrübe yöntemleriyle işe başlayıp test edilebilir matematiksel verilerle sonuçlanan çağdaş bir bilim adamı profilinde tezahür etmektedir. Astronomi, coğrafya, jeodezi, tıp ve matematikte kullandığı deney, gözlem, tecrübe ve matematik ilkelerini, sosyal bilimlerde de kullanarak başarılı sonuçlara

ulaşmıştır. Adeta usturlabını, pergelini veya cetvelini tarihin ve toplumun kalbine yerleştirerek ya da rasathanesini çalışacağı din ve toplumun kültür ve medeniyet merkezine taşıyarak buradan büyük bir fenomenolog dehasıyla bu kez rasatını toplumun kültür ve akidesinin kalbine çevirerek ince, dakik ve objektif verilere ulaşmaya çalışmıştır. İçindeki hakikat aşkı, onu seferî kılmış, nihayetinde yazılı veya sözlü kaynaklara ulaşma yolunda yıllarına mal olmuştur.

Dünya medeniyetinin inşasında önemli roller üstlenmiş diğer Müslüman bilginlere göre Bîrûnî, felsefe veya irfanî ilmi çabasının merkezine almamıştır. Felsefeyle de ilgilendiği artık bugün kesin olmasına ve ferdi hayatında –belki de Hinduizm ve İslam tasavvufunun da etkisiyle- kalbi lezzete dayalı irfanî zevki yaşadığı düşünülmesine rağmen o, hiçbir zaman İbn Sînâ, Sühreverdi ve İbn Arabî gibi büyük filozof ve arifler arasında sayılmamıştır. Çünkü ona göre, kesinliği matematik yöntemlerle test edilmeyen ilmi çabanın farazi ve tahmini bir açığı bulunmaktaydı ve bu yüzden yoruma açık spekülâtif bilgilerin ilmi çabaların merkezine alınmasının bir neticeye götürmeyeceğine inanırdı. Rasathanelerdeki yoğun gözlemleri, birçok dil bilmesi ve ağır metinli kitapları okuması ve tercüme etmesi, hatta geçirdiği ağır bir hastalık sonrasında görme yetisini kaybettiği halde tespit ve fikirlerini öğrencilerine dikte ettirmesi, vefatına kadar durmadan yazmaya devam etmesi, ebedi hikmet arayışında olan tüm gönüllerde görkemli bir azim ve istikrar abidesi olarak kalmasını sağlamıştır.

1. Bîrûnî'nin Kısa Biyografisi ve Eserleri

Birçok bilim dalında yaptığı yoğun çalışmalar ve geride bıraktığı kıymetli eserlerle yaşadığı asırdan “Bîrûnî Asrı”¹ olarak söz ettiren ve sahip olduğu uzun ömrün neredeyse tamamını okuma, öğrenme, araştırma, yazma, tercüme, gözlem ve deneyle dolu dolu geçiren² Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî³, 3 Zilhicce 362 (4 Eylül 973)⁴ tarihinde Harezm'in başkenti Kas⁵'da

¹ Ebu Reyhan el-Bîrûnî, **Tahkiku Ma Lil Hind**, Önsöz. Ali Safa, Alemlü'l Kutub, 2.Baskı, Beyrut, 1403^{HK}, s. 7-8

² Ali Asgar İntizari, **Cezzapterin Biyografi-yi Karn**, İntişarat-i Feradidnigar, Tahran, 1387 (2008), s. 165

³ Ortaçağ boyunca “Bîrûnî” veya diğer bazı okumalara göre “Beyrûnî”, Avrupa'da *Aliboran* olarak bilindi. (Eşref Salih Muhammed Seyyid, “el-Asaru'l Bakiye Ani'l-Bîrûnî”, **Daru'n-Neşri'l Elektronik Kutubın Arabiyyetin**, Kahire, 2007, s. 12

⁴ Ancak bazı kaynaklar Bîrûnî'nin doğum tarihi hakkında kimi ihtilaflar olduğunu belirtmiş ve bu ihtilafların ise daha çok ay yılı (Hicri) ile güneş yılına (Miladi) göre yapılan hesaplamalardaki farklılıktan kaynaklandığını vurgulamış; bu yüzden Bîrûnî'nin doğum yılını

doğdu.⁶ Ebu Reyhan'ın neden "Bîrûnî" lakabıyla anıldığı üzerinde farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Farsça bir kelime olan ve "dışarı", "dış mekan" anlamına gelen "bîrûn" ve aitliği ifade eden "bîrunî", Ebu Reyhan için asıl tanıtıcı lakap olmuştur. Harezmi'den olmasına karşın, özellikle bu lakapla anılmasının nedeni belki de kendisinden önce yaşamış olan büyük Matematik bilgini Harezmi (Muhammed b. Musa) ile karıştırılmasını önlemek içindir.⁷ Bazı Horasan bilginlerine göre, Bîrûnî'nin sürekli sefer halinde olduğu ve uzun süren yolculuklara çıktığından, dışarıda olan ve muhacir anlamına gelen "Bîrûnî/Beyrunî" olarak anılmıştır.⁸ Sem'ani ve Yakut Hamevi'ye göre, Ebu Reyhan'ın ailesi Harezmi dışında bulunan "Birun" adlı bir köyden gelerek Harzem'e yerleşen muhacir bir aile olduğu için⁹ veya Harzem'e dışarıdan gelen "yabancı" veya "taşralı" bir aileye mensup olduğundan, bu lakapla anılmıştır.¹⁰ Henry Corbin'e göre ise "Bîrûnî" kelimesi, o dönemlerde İran sınırları dışında kalan bölgeden birine mensubiyeti ifade etmek üzere "İran dışı, dışarı" anlamında kullanılmıştır.¹¹ Ancak *Tahkiku Ma lil Hind* adlı Birunî'nin meşhur kitabına önsöz yazan Ali Safa, bu lakabın, Harezmi'e yerleşen ama aslında oranın daimi sakinlerinden olmayan çok sayıda tüccar ailelerden birine mensup olmak ya da şehrin surları içinde yaşayanlara uygulanan vergilerin kapsamına girmemek için surların dışında ikamet edenlerden olmakla açıklanabileceğini belirtir.¹²

Onun soyu ve ebeveyni ile ilgili elimizde kesin bir bilgi yoktur. Nitekim bizzat kendisi, bir şiirinde dedesi ve sülalesi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını, hatta babasını bile tanımadığını belirttiğinden sonra, babasını "Ebu

Miladi 970 ile 980 arası bir tarihe yerleştirmenin daha makul olacağını söylemiştir. Bkz. İntizari, **a.g.e.**, s. 165

⁵ **Kas:** Bugünkü Kara-Kalpak özerk Cumhuriyeti veya Özbekistan'ın Hive şehri

⁶ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 5; Günay Tümer, **DİA**, VI, s. 206; Nasuh Günay, "Bîrûnî'nin İslam Bilim Hayatına ve Dinler Tarihine Katkıları", **Ululararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu**, Bildiri, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, s. 585

⁷ Tümer, **DİA**, VI, s. 206

⁸ Hamid Eşrefi Hayrabadi, "Merdomşinasi der Asar-i Ebu Reyhan Bîrûnî: Ba Tekiyye ber Kitab-i Tahkiku Ma Li'l Hind", **Kitabmah-i Tarih ve Coğrafya**, Şehrivar, 1387, ss. 80-89, s. 81

⁹ Abdülkerim Sem'ani, **el-Ensab**, Çap-i Liden, 1912, s. 99

¹⁰ Yakut Ebu Abdullah Sihabüddin b. Abdullah el-Hamevi, **İrşadu'l Erib İla Marifetu'l Edib**, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut, 1991, c. 5, s. 122

¹¹ Henry Corbin, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2013, s. 268

¹² Bîrûnî, **Tahkik**, s. 6

Lehep” ve annesini de “hammaletü'l-hatab” şeklinde betimlemektedir.¹³ Bu betimleme, her ne kadar anne ve babasının farklı bir dine mensup olduklarını ve İslam'dan başka bir itikat üzere bu dünyadan göçtüklerini akla getirirse de, daha o dönemde hümanist bir ufka sahip olduğu eserlerindeki bilimsel tarafsızlığından anlaşılan Bîrûnî'nin aslında, soy ve sople övünmenin zindanî tabiatını taşlamak niyetiyle bu olgunluğu gösterdiği de okunabilir. Bîrûnî'nin aidiyeti taşlamasına ve onu üstünlük vesilesi kabul edenlere karşı, bizzat kendi atalarını ve ana dilini ironi bir yolla tahkir etmesine¹⁴ ve Arapçanın o dönem için bilimsel otoritesini vurgulamasına¹⁵ rağmen, başta Türkler olmak üzere Araplar, Farslar, Afganlar ve hatta Ruslar tarafından milli bir onur vesilesi kılınabilmiştir.¹⁶

Ancak Hâzrem o dönemde Irak hanedanından bazı emirlerin idaresi altındaydı ve ülkede kendilerine özgü bir dil olan Hâzremce kullanılmaktaydı. “Darî” olarak bilinen bu dil, Osetçeye yakın bir Orta İran dili olarak kabul edilmektedir. Henning, bunun Moğol dönemine kadar kullanılan bir doğu İran lehçesi olduğunu söylemektedir (1950–55: 421)¹⁷ Ceyhun (Amu Derya) nehrinin ötesi anlamına gelen Maveraünnehir bölgesinde yer alan Hâzrem şehri o dönemde Türkmen kabilelerin de yoğun olarak yaşadıkları bir şehir olması¹⁸ ve eserlerinde Bîrûnî'nin ana dilini o dönemin bilim dili olan Arapça yanında oldukça yetersiz ve basit görmesi¹⁹, Bîrûnî'nin Türkmen bir kabileye mensup olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak o dönemde Farsî-yi Deri olarak bilinen Orta Farsça ve Türkmençe konuşan iki halkın bir arada yaşadığını belirtmek gerekir. Bu durumda dillere özel bir ilgisi olan ve bu merakı

¹³ Yakut, **Mu'cemü'l-Udeba, Mu'cemu'l Edibba'**, Daru İhyau't-Turra'su'l Arebiyyi, Beyrut, 1988; Tümer, **DİA**, VI, s. 206

¹⁴ Lan Whitaker, “Bîrûnî Çalışmalarının Bugünkü Durumu: Bir İnceleme ve Bibliyografya”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 20, S. 1, ss. 259-294, s. 265

¹⁵ Günay Tümer, **Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Diyanet Yayınevi, Ankara, 1975, s. 15; Aydın Sayılı, “Doğumunun 1000. Yılında Bîrûnî”, **Bîrûnî'ye Armağan** içinde, Ankara, 1973, s. 5-6; İbrahim Ağâh Çubukçu, “Bîrûnî”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, c. 27, s. 89-95, s. 89

¹⁶ Nasuh Günay, “Bîrûnî'nin İslam Bilim Hayatına ve Dinler Tarihi'ne Katkıları”, **Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat. Fak. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu**, 31 Mayıs-4 Haziran 2007, Isparta, s. 585

¹⁷ Whitaker, **a.g.m.**, s. 261

¹⁸ Safa, **a.g.e.**, s. 6

¹⁹ “Ben gerek Arapça ve gerek Farsçayı ana dilimden sonra öğrendim. Bunların ikisi de benim ana dilim değildir. Bununla beraber Arap dili ile hiciv edilmem, Farsça meth ve sitayiş edilmemden hoş gelir” demektedir. Bîrûnî, **es-Saydene fi't-Tıb**, Tash. Abbas Zeryab, Merkez-i Neşr-i Danişgah-i Tahran, Tahran, 1370 (1991), s. 240

sayesinde birçok dil öğrenmiş bulunan Bîrûnî,²⁰ ya aslen Fars olup, Türkmen aileleriyle girdiği yakın diyaloglar sayesinde o zamanın Türkçesini²¹, ya da Türkmen bir aileye mensup olup Farsçayı sonradan öğrendiği düşünülebilir.²² Fakat miras bıraktığı eserleri ağırlıklı olarak Arapça, çok az bir kısmı Farsçadır²³ ve Arapçadan Sanskritçeye ve Sanskritçeden de Farsça ve Arapçaya yaptığı tercümelere²⁴.

Bîrûnî'nin üstatlarına gelince, bizzat kendisinin de “üstadım!” olarak söz ettiği astronomi bilgini ve Ebi'l Vefa'nın öğrencisi olan Abu Nasr el-Mansur b. Ali b. Irak'ı zikretmek gerekir.²⁵ Sonra ise Abdussamed b. Samed el-Hakim anılabilir.²⁶

Bîrûnî, 380/990'da henüz 18 yaşındayken bir rasathane kurdu ve dört yıl sonra Harezme'e yakın Büşkatir köyünde yeryüzü enlemini incelemeye başladı. 387/998 yılına gelince Kâs'da ay gözlemi yapmasının yanı sıra Harazm'in enlemini hesapladı.²⁷

385/995'de Hârizm'deki iki mahalli yönetici arasında baş gösteren rekabet, Irak ailesine mensup son yöneticiye yönelik suikastın gerçekleşmesine ve Bîrûnî'nin rasathanesinin de yıkımına sebep oldu. Muhtemelen bu olaydan sonra Bîrûnî, Rey şehri üzerinden Cürcân(Gorgan)'a gitti ve burada *usturlap* hakkında bir risale yazmış olan yerel yönetici Ebu'l-Hasan Kâbûs b. Veşmgîs

²⁰ O dönemde Bîrûnî, “Beyrûnî” olarak telaffuz edildiğinden bazı eserlerinde Beyrûnî olarak geçer. Bkz. Sayılı, **a.g.m.**, s. 332

²¹ Neredeyse İranlılar tarafından yazılan birçok akademik çalışmada, Bîrûnî'nin İranlı olduğu üzerinde bir ısrar vardır. Ancak Bîrûnî'nin Arapça ve Farsça'yı sonradan öğrendiğini zikretmesi, Farsça ile övülmektense Arapça ile yerilmeyi tercih ettiğini ifade etmesi, ana dilinin Arapça yanında kaba ve komik bir düzeyde kaldığını ima etmesi gibi veriler bir araya getirildiğinde, Bîrûnî'nin Türkmen bir kabileye mensup olmasını, Farisi-yi Deri olarak bilinen o dönemin Farsça'nın farklı bir şivesini konuşan Parsi bir kabileye mensup olmasından daha güçlü görünmektedir. Bkz. Ali Misriyan, “Baznigeri-yi Karname-yi Bîrûnî Der Zeban-i Farsi”, **Name-yi Ferhengistan**, s. 7, 1384 (2005); Rıza Şeceri Kasım Hayli-Seyyid Haşim Akaçeri-Hamid Ahmedi-Sara Şeriatî, “Nigereş-i Hüviyeti-yi Ebu Reyhan Bîrûnî”, **Tarihi Araştırmalar**, Dönem.1, S. 1, İlkbahar-Yaz, 1389 (2010), s. 45-55; Rengin Dramur, “Ebu Reyhan Bîrûnî'nin ‘Kitab-ı Saydele Fi't-Tıb’ında Bazı Droglarla Tedavi”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Uluslar arası İbn Türk Harezmi, Farabi, Beyrûnî ve İbn Sina Sempozyumu**, Ankara, 9-12 Eylül 1985, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990

²² Bkz. Çubukçu, **a.g.m.**, s. 89

²³ Bîrûnî'nin hem Arapça hem de Farsça olarak yazdığı kitap *Kitabu't-Tefhim Fi Evaili's-Sanaati't-Tencim* (Astronomi ilkelerini Anlama)'dır.

²⁴ İntizari, **a.g.e.**, s. 175

²⁵ Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 81; Safa, **a.g.e.**, s. 6; İntizari, **a.g.e.**, s. 166

²⁶ Zeki Yelidi Togan, “Bîrûnî”, **İA**, II/637; Çubukçu, **a.g.m.**, s. 89

²⁷ Whitaker, **a.g.m.**, s. 262

Şemsül-Me'âlî'nin desteğini kazandı.²⁸ 390 yılına gelindiğinde, Bîrûnî bir ara kendisiyle aynı yerde ikamet etmiş olan ünlü filozof İbn Sînâ (Avicenna)²⁹ ile diyalogunu aktaran bir kitap da dâhil olmak üzere en azından 10 kitap yazdı. 393'te iki rasat daha yaptıysa da ertesi yıl Kâbûs'la yaşadığı bir anlaşmazlığın ardından Harezm'e döndü ve Harezm sarayında bir rasathane kurdu.³⁰

Bîrûnî'nin, Harezm sarayında rasatlarına eşlik eden ilmi çalışmalarının yanı sıra kimi idari görevler de üstlendiği anlaşılmaktadır. İdari görevleri tam olarak bilinmese de eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla hitabet üslubu ve ikna kabiliyeti dolayısıyla bazı hassas diplomatik³¹ görevler de icra etmiştir. 407 yılında Me'munî Harzemşahlar'ın sonuncusu, bir isyanda öldürülünce Gazneli Mahmut'un bu toprakları kendi ülkesine katması ve sarayda yaşayan bilginleri beraberinde Sicistan'a (bugünkü Afganistan) götürmesiyle 44 yaşına ermiş olan Bîrûnî de Gaznelilerin egemenliği altında yaşamaya başladı.³²

Bîrûnî'ni, Gaznelilerle geçirdiği bu ilk dönemin bazı sıkıntılarla geçtiği söylenmektedir.³³ Çünkü Firdevsî gibi bir şairin fikir hürriyeti engellendiğinden bu ülkeden kaçtığı ve Bîrûnî gibi bilim ve felsefeyle ilgilenen bilginlerin de göz hapsinde tutuldukları bilinmektedir. Ancak Bîrûnî ilim adamlarına yakışan bir olgunlukla bu sıkıntılı süreci atlattığı ve gerek zahiri ulemaya gerekse yönetime karşı gösterdiği sabırlı ve mutedil mukavemetle çalışmalarından geri durmadığı kabul edilmektedir. Göz hapsinde bulunduğu ilk dönemde bile gözlemlerine devam ettiği ve en önemlisi *Tahdid* adlı eserini bu dönemde yazdığı bilinmektedir.³⁴

Yaklaşık 2-3 yıl süren ve istediği her yere gitmesi kısıtlanan Bîrûnî'nin 410/1019 ile 420/1029 yılları arasında Hindistan'a çeşitli vesilelerle yolculuk yaptığı ve orada 2 ile 10 yıl arası değişen miktarda ikamet ettiği söylenir. Tüm hayatını son ana kadar ilme vakfeden Bîrûnî'nin Hindistan yolculukları genellikle ilmi arama ve araştırma amacıyla olduğu kesin olmakla birlikte Gazneli Mahmud'un Hindistan'ı ele geçirme siyaseti kapsamında görevlendirildiği de söylenmektedir. Ancak Bîrûnî, Hindistan'da ve Gazne'de Hindularla kurduğu düzenli irtibatlarla akıcı bir biçimde Sanskritçeyi bu

²⁸ İntizari, **a.g.e.**, s. 166

²⁹ İntizari, **a.g.e.**, s. 166

³⁰ Whitaker, **a.g.m.**, s. 262

³¹ Günay, **a.g.b.**, s. 586

³² Tümer, **DIA**, VI, s. 208; Whitaker, **a.g.m.**, s. 262

³³ İntizari, **a.g.e.**, s. 168

³⁴ Tümer, **DIA**, VI, s. 208; Whitaker, **a.g.m.**, s. 262

dönemde öğrendi ve *Karana Tilak* adlı Sanskritçe eseri tercüme etti. Bunun yanı sıra hayatının en önemli eseri kabul edilen *Tahkikatu Ma lil Hind* adlı eserini bu dönemde kaleme aldı.³⁵

Bîrûnî, 425'ten sonra daha geniş özgürlüklerden yararlanmaya başladı. Çünkü Gazneli Mahmud'un halefi Sultan Mesud'un sarayı ile irtibat kurdu ve hemen ertesi yıl bugüne de ulaşmış diğer bir büyük eseri olan *Kitâbu'l-Kânûni'l-Mes'ûdi fi'l-Hey'e ve'n-Nücûm*'a başladı ve bitirdiğinde kitabı Sultan Mesud'a ithaf etti. Kitabın metninden elde edilen deliller bu kitaba 423'den önce başlanmış olamayacağını veya en erken 427'den önce bitirilmiş olamayacağını göstermektedir. 428'te Arap bilim adamı Ebubekir Râzî'nin çalışmalarına dair bir değerlendirmenin yanı sıra, kendi eserlerinin bir listesini de içeren *Risâletu'l-fihrist*'i yazdı. 432/1040'ta önceki hâmisinin oğlu Sultan Mevdûd b. Mesûd'a ithaf ettiği mineraloji hakkındaki incelemesi *Kitâbu'l-Cemâhir fi ma'rifeti'l-cevâhir*'i yazdı.³⁶ Kitabın içeriğinden bu dönemde Bîrûnî'nin, kendilerine çalışmalarını dikte ettirdiği ve böylece üzerindeki yazma yükünün bir kısmını hafifleten bir öğrenci halkası olduğu anlaşılmaktadır. Aynı metot önemli bir *materia medica* incelemesi olan son büyük kitabı *Kitâbu's-Saydene*³⁷ veya *Saydele*'de de takip edilmiştir.³⁸ Ancak Bîrûnî'nin hayatının son dönemlerinde, işitme ve görmede sıkıntılar çektiği belirtilmiş ve düşünce ile tespitlerini bazı öğrencilerine bu yüzden dikte ettirdiği de ifade edilmiştir.³⁹ Bîrûnî'nin, bu kitabı tamamladıktan kısa bir süre sonra 1051'de vefat ettiği düşünülmektedir.⁴⁰

2. Bilimsel Yöntemi ve Bakışı

Bîrûnî birçok bilim dalında eser vermekle ünlüdür. Çocukluğundan beri içinde büyük bir araştırma tutkusu ve heyecanı vardı. Bu yüzden daha on sekiz yaşındayken kurduğu rasathaneyle gök dünyayı gözlemeye ve bu gözlem sonuçlarını incelemeye başlamıştır. Yirmi sekiz yaşındayken de ilk önemli

³⁵ Tümer, **DİA**, VI, s. 208; Whitaker, **a.g.m.**, s. 262

³⁶ İntizari, **a.g.e.**, s. 171

³⁷ Bkz. Rengin Dramur, "Ebu Reyhan Bîrûnî'nin 'Kitab-ı Saydele Fi't-Tıb'ında Bazı Droglarla Tedavi", **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Uluslar arası İbn Türk Harezmi, Farabi, Beyrûnî ve İbn Sina Sempozyumu**, Ankara, 9-12 Eylül 1985, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990

³⁸ Whitaker, **a.g.m.**, s. 262; İntizari, **a.g.e.**, s. 172

³⁹ Günay Tümer, **DİA**, VI, s. 209

⁴⁰ Günay Tümer, **DİA**, VI, s. 209

eserini⁴¹ tamamlamayı başarmıştır. Ömrü boyunca gözü kitaptan, kalbi tefekkürden ayrılmayan ve elinden kalem düşmeyen Bîrûnî,⁴² hoşgörüsüne eşlik eden eleştirel bakışı, olanca çabasıyla hakikati araması, cesareti, özgür düşüncesi ve deney ile gözlemlerden sonuç çıkarmasıyla tarihin erken dönemlerinden itibaren eşsiz bir yer kaplamıştır.⁴³

Bîrûnî, özellikle astronomi, coğrafya bilimleri ve matematikteki orijinal tespitleriyle göze çarpar.⁴⁴ Beşeri bilimler ve dinler tarihi alanındaki tarafsızlığı ve bilimsel kimliği de oldukça etki yaratmıştır. Ama genel olarak Bîrûnî'nin ilgilendiği bilim dalları; astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, jeodezi,⁴⁵ meneraloji, botanik, dinler tarihi, mezhepler tarihidir. Fakat daha alt bilim dalları hakkında da bilgi sahibi olduğu için onun takriben otuz kadar bilim dalıyla ilgilendiği ifade edilmektedir.⁴⁶

Bu bakımdan bazı ilim adamlarına göre Bîrûnî, en büyük Müslüman bilginse de,⁴⁷ üzerinde ittifak edilemeyen, İslam dünyasının en büyük entelektüellerinden biri olmasıdır⁴⁸. Bîrûnî'nin bilinen 180⁴⁹ eserinden her biri

⁴¹ Bu eser *El-Asaru'l Bakiye Ani'l Kurunu'l Haliye*'dir.

⁴² İntizari, **a.g.e.**, s. 165; Günay, **a.g.b.**, s. 586; Cafer Seccadi, Beyhaki'ye atfen Bîrûnî'ye getirdiği değerlendirmede “Önemli bayram ve festivaller hariç yılın bütün günlerinde dili beyandan, eli kalemden ayrılmayan” Bîrûnî'yi, bir azim ve istikrar abidesi olarak takdim etmektedir. Bkz. Seyyid Cafer Seccadi, **Feheng-i Maarif-i İslami**, İntişarat-ı Danişgah-i Tahran, 3. Baskı, Tahran, 1373 (1994), Mukaddime, s. 30

⁴³ Sayılı, **a.g.m.**, s. 22-40.

⁴⁴ Sayılı, **a.g.m.**, 67; Arzimatov Cumadil Sabitaliyeviç, “Alemin Bilimsel Tasavvurunda Bîrûnî'nin Rolü”, **SDÜ İlahiyat Fak. Uluslar arası Türk Dünyası'nın İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu**, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta, s. 582

⁴⁵ **Jeodezi**: Yerkürenin şeklini tespit ve yeryüzünü ölçme işlemlerini konu edinen bir bilim dalıdır.

⁴⁶ Mısıriyan, **a.g.m.**, s. 197Tümer, **DİA**, **VI**, s. 209; Tümer, “Bîrûnî'nin Türkoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler”, **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. XXII, ss. 361-365, s. 361

⁴⁷ Seccadi, **a.g.e.**, s. 30; Togan, “Bîrûnî”, **İA**, II/635; Hamit Nessac, “‘Digeri’ferhengi Bunyani Berayi Teamulat-i Meyan-i Ferhengi, Mukayese-yi Meyan-i Didgah-i Bîrûnî Ba Barton”, **İran Kültürü Araştırmaları Dergisi**, Dönem.6, S. 2, Yaz, 1392 (2013), ss. 91-112, s. 105

⁴⁸ Nasr, **İslam'da Bilim ve Medeniyet**, Çev. Nabi Avcı-Ahmet Ünal, Üçüncü Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 49

⁴⁹ Eserlerinin çoğu ve bunların içinde özellikle felsefeye dair olanlar kaybolduğu ve bu yüzden elimize geçmediği için, eserlerinin sayısı hakkında ihtilaf vardır. Bu sayı, 114, 127, 180, ... olarak değişmektedir. Biz eserlerinin isim ve sayısını, ölümünden en az 14 yıl önce filozof Zekeriya Razi ile kendi eserlerini ilmi kategorilere ayırarak yaptığı listeleden öğreniyoruz. Bu listeye göre Bîrûnî'ye ait eser sayısı, 103'ü tamamlanmış ve “Asaru'l Bakiye” ile “Kitabu'l Kanunu'l Mes'udi”nin de aralarında olduğu 10'u tamamlanmamış olmak üzere toplam 113'tür. İsimlerini içinde zikrettiği *Fihrist* adlı kitabı da bunlara dahil edilirse, toplam 114 kitabın

ayrı bir değerdedir. Tıpta İbn Sînâ'nın *Kanun*'u ne ise, astronomide Bîrûnî'nin *Kanun*'u da odur. *Astrolojinin Unsurları* ise, yüzlerce yıl kuadrivium⁵⁰ öğreniminde temel metin olarak okutulmuştur. *Kitabu't-Tahkik ma li'i-Hind* adlı eseri, Hindu diniyle Ortaçağ'da Hindoloji hakkında yazılmış en güzel kitaplardan biridir.⁵¹ *El-Asaru'l Bakiye*'si ise, değişik milletlerin takvimleri ve bayramlarını ele alan eşsiz bir kitaptır.⁵² İslam dünyasında hiç kimse, Bîrûnî kadar seçkin bir bilim adamı maharetiyle kılı kırk yaran bir araştırmacı, müellif ve tarihçi niteliklerini kendisinde toplamamıştır.⁵³ Daha sonraki etkileri açısından baktığımızda, tek talihsizliği, birçok eserinin günümüze ulaşmaması⁵⁴ ve elde olanların ise hiçbir zaman Latinceye çevrilmemiş olmasıdır.⁵⁵

Bîrûnî, insanın yeteneğinin, irade ve akıl gücünün farkında olan bir düşünürdür. Bilgilerin ilk habercisinin beş duyu olduğunu söyler. İnsanın yaratıkların en seçkini ve Tanrı'nın temsilcisi olduğunu ifade eder. Görme duyusuyla insanın nesnelere fark ettiğini ve böylece onlara bakarak Tanrı'nın varlığını bulduğunu belirtir. İşitme duyusuyla da Tanrı'nın buyruklarını duyduğumuza değinir.⁵⁶

Bîrûnî deney, gözlem ve alan araştırması⁵⁷ yapmadan ve bunlar sonucunda net bir delile ulaşmadan herhangi bir kesin iddiada bulunmaz.⁵⁸ O, varlıkların oluşumunu tedrici bir tekâmül şeklinde görerek cisimlerden bitkilere, hayvanlara ve insanlara doğru iptidailikten gelişkinliğe tekâmül eden uzun süreçle meydana gelen çıktılar olarak görür.⁵⁹ Dünyanın oluş sürecini deniz

isimlerinin zikredildiği zaman üzerinden en az 14 yıl daha geçtiği ve Bîrûnî'nin gözünü kitap, rasat, deney ve alan araştırmasından ayırmadan ve elinden ise hiç kalem düşmeden yoğun çalıştığı hesaba katıldığında bu sayının 180'e kadar ulaşmış olabileceği öngörülmüyor. Bkz. Ebu Reyhan Bîrûnî, *Fihrist-i Kitapha-yi Razi ve Namha-yi Kitapha-yi Bîrûnî*, Terc. Mehdi Muhakkik, Tahran, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, Tahran, 1371 (1992), s. 39; Hanry Corbin, *a.g.e.*, s. 269; Çubukçu, *a.g.m.*, s. 90; İntizari, *a.g.e.*, s. 174

⁵⁰ Tümer, *DİA*, VI, s. 209

⁵¹ İntizari, *a.g.e.*, s. 169

⁵² İntizari, *a.g.e.*, s. 166-167

⁵³ Mısriyan, *a.g.m.*, s. 197

⁵⁴ İntizari, *a.g.e.*, s. 175

⁵⁵ Nasr, *a.g.e.*, s. 49-50

⁵⁶ Çubukçu, *a.g.m.*, s. 95

⁵⁷ Dinler tarihi alanında alan araştırması yapan ilk kişinin Bîrûnî olduğu belirtilmektedir. Bkz. Hayrabadi, *a.g.m.*, s. 84

⁵⁸ Seccadi, *a.g.e.*, s. 30; Tümer, *DİA*, VI/209; Günay, *a.g.b.*, s. 587

⁵⁹ Hasan Meyandari, "İhvan-i Safa, İbn Miskeveyh, Bîrûnî ve Nazariye-yi Tekamül-i Zisti", *Metafizik* (İlim ve Araştırma Dergisi), İsfahan Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fak., Yeni Dönem, S. 1-2, İlkbahar-Yaz, 1388 (2009), ss.25-46, s. 29

kenarındaki fosilleri gözlemlemek ve incelemek suretiyle açıklaması modern bilimin metotlarına öncülük ettiğini ortaya koyar.⁶⁰ Bunun yanı sıra, dünyanın yuvarlaklığı ve döndüğü üzerinde durduğu bilinmektedir.⁶¹ Yer çekiminin tespitini yapmıştır. Güneşin yerden uzaklığı, sabit ve gezegen yıldızların durumları ve ayın hareketi hakkında gözlemler yapmıştır. Özellikle fiziki coğrafyanın gelişmesinde etkili olmuştur. Şehirlerarası mesafeleri ölçmüş, enlem, boylam ve dünyanın çevresi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Henüz yirmi yaşlarındayken yarıçapı 10 arşın olan bir küre yaparak ülkelerin yerlerini işaretlemiştir.⁶²

Bîrûnî, Ortaçağ'da yaygın olan fikirlerden biri olan “yer kürenin âlemin merkezinde yer alması” ve “yerin tam daire şeklinde dönüşü”nü şüpheyle karşılamış ve yaptığı sorgulamalar ve ortaya koyduğu ilmi tespitlerle sonraki bilim adamlarının güneşi merkeze alan sistemi ve yerin elips şeklinde dönüşünü ispatlamalarına zemin hazırlamıştır.⁶³

Bîrûnî, Afrika, Finlandiya, Cava, Malaya ve Serendip adaları hakkında bilgiye sahipti. Doğu sanayiinden, bambu ve çay istihsalinden, doğudaki porselen, çini ve maden üretiminden haberdardı. Tıp biliminde de deneyleri vardı. Hükümdar Mesud'un gözünü o tedavi etmişti. Eczacılıkta da ünü büyüktür. Tıpta, psikiyatriye önem vermiş, sesle telkinin etkisini değerlendirmiştir. İlaçlar hakkında bilgi vermiş, ilacın yararı kadar yan etkisini bilmenin de tedavide önemli olduğunu vurgulamıştır.⁶⁴

Botanikle uğraşmış, hayvanlarla ilgili gözlemler yapmış, ışığın sestten daha hızlı olduğunu saptamış, 29 maddenin özgül ağırlığını ölçmüştür. Bu ölçüler bugünün bilgisinin vardığı sonuçlara yakındır. Tuz üretimi ve maden işletmesi konularında da emek harcamıştır.⁶⁵

İnsanı objektif bir biçimde değerlendiren ve İbn Haldun'un da insanlık tarihi konusundaki genel gözlemlerinin öncüsü olan Bîrûnî, hem İslam hem de Hint toplumunu iyice gözlemlemiş ve incelemiştir. Nitekim Hintlilerle ilgili yazmış olduğu kitapta konuşan, genel olarak kendisi değil Hintliler ya da

⁶⁰ Günay, **a.g.b.**, s. 587

⁶¹ İntizari, **a.g.e.**, s. 167

⁶² Çubukçu, **a.g.m.**, s. 91; Bîrûnî'nin “Şahın Çemberi” diye adlandırılan bir astronomi aletini icat ettiğinden kastedilenin bu çember olması gerekir. (Bkz. Günay, **a.g.b.**, s. 586); İntizari, **a.g.e.**, s. 167

⁶³ Sabitaliyeviç, **a.g.b.**, s. 583-584; İntizari, **a.g.e.**, s. 167

⁶⁴ Çubukçu, **a.g.m.**, s. 91

⁶⁵ Tümer, **a.g.e.**, s. 42-55

onların kaynaklarıdır. Burada Müslümanlara, diğer dinlere karşı sahip oldukları peşin hükümleri kırmak ve yapılan asılsız suçlamaları ortadan kaldırmak gayesindedir.⁶⁶ Bîrûnî'nin burada empati, eidetik sezgi ve ephoce gibi yöntemleri kullanarak yaklaşık dokuz asır sonra sistemli hale gelecek önemli bir dini-felsefi araştırma yöntemi olan din fenomenolojisinin⁶⁷ temellerini attığını fark ediyoruz.⁶⁸ Bunun yanı sıra Bîrûnî, kitabın kimi yerlerinde Hinduizm'deki bazı fenomenleri, Grek medeniyeti, İslam tasavvufu ve Hıristiyanlıkla mukayese etmek suretiyle⁶⁹ karşılaştırmalı dinler tarihinin öncüllerini hazırlamıştır.⁷⁰ Nitekim Kamar Oniah Kamarruzaman, Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihini şöyle anlatmaktadır: “*Benzerlik ve paralellikler, karşılaştırma ve çelişkilere tercih edilmiştir; karşılaştırmalar düzeltme gayesiyle değil, okuyucunun, incelenen konuları daha iyi anlayabilmesi için yapılmış, okuyucunun âşına olduğu dinlerden ve dinî topluluklardan alınmıştır. Karşılaştırma analizi dinler, bir dinin mezhepleri ve bir dinin içinde yapıldığı gibi, İslam toplumu ve mezheplerinden de alınmıştır.*”⁷¹

Bilimsel çalışmalarında objektif bir metot izlemiştir. Dini fenomeni içerden anlamaya çalışmak onu hurafelere karşı duyarsız kılmamıştır. Bununla beraber yaşadığı dönemde ilim adamları, diğer dinden olanları kötülerken, Hintliler de kendilerini üstün görüp başkasını necis (pis) sayarken⁷² o, samimi bir Müslüman olarak ilmi tarafsızlığını ortaya koyarak özgün bir metodoloji takip etmiştir.⁷³ Nitekim Müslüman bilginlerin Nesturilerin bir festivalini sefahat alemi olarak tanıtmalarına tepki göstermiştir.⁷⁴ Batı dünyasının henüz bazı küçük incelemelerden öteye geçmediği Ortaçağların en bilimsel insan ve

⁶⁶ Ali İhsan Yitik, “Bîrûnî ve Tahkiku Ma Li'l-Hind Adlı Eseri”, **Türkiye’de Dinler Tarihi**, Dinler Tarihi Derneği Yayınları VII, ss. 217-224., s. 222

⁶⁷ Din fenomenolojisi için bkz. Cox, L. James, **Kutsal ifade etmek: Din Fenomenolojisine Giriş**, (çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık, İstanbul 2004, Din fenomenolojisi yöntem ve teknikleri için bkz. Mustafa Alıcı, “Kutsala Giden Yol: Dinler Tarihinde Metodolojik Bir Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl. 5, S. 3, 2005; Muharrem Yıldız-Mehmet Mekin Meçin, “Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı Öncüleri”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl. 16, S. 53, Güz, 2012.

⁶⁸ Nessac, **a.g.m.**, s. 105

⁶⁹ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 7; Yitik, **a.g.m.**, s. 222

⁷⁰ Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 84

⁷¹ Kamar Oniah Kamarruzaman, “İslâmî Bir Din Bilimleri Metodolojisinin Teşekkülüne Doğru: Bîrûnî Örneği”, (çev. Muhammed Tarakçı), **Marife**, yıl 2, sayı 2, Güz 2002, s. 171

⁷² Bîrûnî, **Tahkik**, s. 14-16

⁷³ Bkz. Günay, **a.g.b.**, s. 587

⁷⁴ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 3-4

toplum incelemesi sayılan Hindolojisini yazmıştır. Bu kitabını İngilizceye çeviren E. C. Sachau, Birûnî'yi Batı dünyasına şöyle tanıtmıştır: *“Birûnî Hint felsefesine büyük bir yakınlık duydum. Eski Yunan ve Hint filozoflarının düşüncelerinin birbirlerine ve kendi düşüncelerine çok benzer olduğuna inanıyordu. Bütün insanların gerçekten aynı saflıkta aynı Allah'a inanan insanlar olduğunu söylüyordu.”* Devamında Sachau, Birûnî'nin cesaret ve içtenlikle hakikatin peşinden gittiğini şöyle açıklamıştır: *“Birûnî hem kendisi, hem de başkaları hakkında acımasız hüküm verebilen biridir. Kendisi çok samimi idi ve aynı samimiyeti başkalarından da bekledi. Bir konuyu bütünüyle anlamadığında veya ancak bir kısmını izah edebildiğinde, elli sekiz yaşında olmasına rağmen, okuyucunun affına sığınarak ya da bu meseleyi bir başka yerde açıklayacağını vaat ederek özür dilerdi.... Bilgisinin sınırlarını çok kesin çizgilerle çizdi. Hintlilerin sistemi hakkında çok geniş bilgisi olmasına rağmen, bu konuda daha az bilgiye sahip olanlarla dahi irtibata geçer, ele alacağı meseleyi çözüme kavuşturmaya ömrünün yetmeyeceğinden korkarcasına konuya eğilir “en iyi, daha iyinin düşmanı olmamalıdır” fikrinden hareket ederdi. Birûnî, bilmediği konularda içtenlikle “bilmiyorum” demekten korkan insanların dostu olmadı”⁷⁵ Sarton da, Birûnî'nin yaşadığı döneme, “Birûnî Asrı” diyerek onu “bütün zamanların en büyük bilginlerinden biri” olarak tanıtmıştır. Barthold ise, Birûnî'yi “İslam âleminin en büyük bilgini” olarak göstermiştir.⁷⁶*

Birûnî, eserlerini genellikle Arapça yazmasına rağmen, kaynak eserlerde Araplara atfedilen üstünlüklere karşı çıkmış ve Arapların yetersiz kaldıkları noktalara dikkat çekmiştir.⁷⁷ Bunu yaparken yeri geldiğinde Acem (Arap dışında kalan ve ağırlıklı olarak İranlılar) olanların ilimdeki üstünlüklerine vurgu yapmış, yeri geldiğinde yanlış tespit, inanış ve yetersizliklerini cesaretle dile getirmiştir.⁷⁸ Birûnî; deney, gözlem, alan araştırması, bilgiyi kaynağa ya da şahide (canlı tanık) dayandırması⁷⁹, kaynak taraması⁸⁰, kaynağı ve sahibini

⁷⁵ Nasr, **a.g.e.**, s. 49-50

⁷⁶ Sabitaliyeviç, **a.g.b.**; Tümer, **DİA**, VI, s. 209; Çubukçu, **a.g.m.**, s. 93

⁷⁷ Mısıriyan, **a.g.m.**, s. 197

⁷⁸ Hayli-Akaçeri-Ahmedi-Şeriatî, **a.g.m.**, s. 50

⁷⁹ Seccadi, **a.g.e.**, s. 30; Ali İhsan Yitik, **a.g.m.**, s. 220

⁸⁰ Birûnî Tahkik'te araştırma yöntemi hakkında aydınlatıcı olabilecek şu notu düşer: “Kendi zamanımda ilim tahsil etmedeki hırsta yegâne olmama, onların (Hintlilerin) kitaplarını/kaynaklarını muhtemel olan her yerden temin etmek için hiçbir fedakarlıktan kaçınmadan tüm çabamı seferber etmeme ve beni herhangi bir kitaba ulaştırabilecek herkesin

tanıtması, objektiflik, fenomenoloji ve filoloji⁸¹ gibi modern bilim yöntemlerini daha binli yıllarda uygulamasıyla⁸² esasen, günümüze kadar birçok bilim insanına örneklik teşkil etmiştir. O, nitekim bu konuda, “*bu kitapta nakledeceğim şeylerin çoğunda ben sadece bir râviyim. Zorunlu haller dışında tenkitte bulunmuyorum.*”⁸³ diyerek henüz binli yıllarda Huserliyan⁸⁴ bir fenomenolog tavrını ortaya koymuştur.

Öncelikle o, gözlem yaparak bir hakikate ulaşmak ile kulaktan dolma bir rivayete dair bilgi arasındaki kesin ayırımı yapar⁸⁵ ancak, tarihi veya rivayî bilginin gözlem yanındaki tüm zayıflığı ve cılızlığına rağmen zaman ve mekân üstü taşıyıcı değerinin farkındadır. Tam da bu yüzden “*Eğer kalemin ölümsüz yapıtları olmasaydı geçmiş milletlerin haberlerini nasıl bilecektik?*” diye sorar.⁸⁶ Bîrûnî, kendi dönemine kadar gelmiş olan yazılı ve sözlü kaynakları taramaya gayret göstermiş ancak güçlü bir şüphecilik ya da eleştirel bakış açısıyla onları değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁸⁷

Bîrûnî, hoşgörüyü daima vurgu yapmış ve kitapları okunurken, bir Müslüman tarafından yazıldığı fark edilmeyecek kadar içerden bakış yöntemini uygulamıştır. Bu bağlamda onun metodolojisi tamamen teolojik önyargılardan kurtulmayı gerektiriyordu. Ama hakikat sevgisini⁸⁸ sağlıklı bir şüphecilikle

yanına gitmeme rağmen (Hintlilerin din ve düşüncelerine) nüfuz etmek beni epey zora soktu.” (Bîrûnî, **Tahkik**, s. 18)

⁸¹ 3 ciltlik bir İslam Bilimleri sözlüğünün çağdaş yazarı Seyyid Cafer Seccadi’ye göre Bîrûnî; alan araştırması, etnoloji ve filolojide bütün zamanların eşsiz karakterlerindedir. Çünkü Grek felsefesine büyük bir ilgi duyan İbn Sina ve İbn Rüşd gibi büyük felsefe babaları bile, Grekçe’yi öğrenip doğrudan Aristo ve Eflatun gibi Grek filozofların eserlerinden faydalanmak yerine tercüme eserler ya da Süryanice gibi dillerle Müslümanların arasına giren parçalı bilgilerle yetinmelerine karşın Bîrûnî, sıfırdan öğrenmeye başlayan müptedi bir talebe gibi araştırma yapacağı toplumun dilini öğrenmekle işe başlamış ve ardından alan araştırması, kültür araştırması ve bizzat içinde yaşayarak, gözleyerek, tadarak ve tecrübe ederek çalışmalarını öz kaynaktan temellendirmiştir. Bu bakımdan Bîrûnî, insanlar arasındaki kültürel iletişimi ve kaynaşmayı engelleyen filolojik sınırlılıkları kaldırmaya çalışmıştır. Bkz. Seccadi, **a.g.e.**, s. 30-31

⁸² Bkz. Bîrûnî, **Tahkik**, s. 5

⁸³ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 19

⁸⁴ Fenomenolojinin babası kabul edilen Alman filozof Edmund Huserl (1859-1938)’e atfen Huserliyan ifadesi kullanılmıştır.

⁸⁵ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 2

⁸⁶ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 2

⁸⁷ Whitaker, **a.g.m.**, s. 266

⁸⁸ Bîrûnî’nin hoşgörüsü ve içindeki hakikat sevgisini anlamak için, yaşadığı dönemde, Gaznelilerin Hindistan’ı ele geçirdikleri ve bazen yağmaladıkları bir dönemde onun, Hintlileri doğru tanıma ve anlama çabasına girmesinde, onların hikmet hazineleri ile manevi

birleştirmişti. Bu yüzden teorik değerlendirmelerin, gözlem ve deneyle tahkik edilmesinin gereğine inanıyordu. Nitekim onun teorik astronomisi, rasathanelerde yaptığı gözlemlerle desteklenmekteydi. Bîrûnî'ye göre, bilim; merdiven basamakları gibi bitişik, eklemeli, bağlantılı ve birikimli olarak ilerleyen, zaman ve mekân üstü bir faaliyettir. Bîrûnî'nin, bu faaliyeti, bilginlerden müteşekkil bir entelektüel ortamda kominal ve sistemli bir işbirliği içerisinde sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁸⁹

O, dinler tarihi araştırmaları için dört önemli yöntem geride bırakmıştır. Birincisi, karşılaştırmalı dinler tarihine öncülük etmesidir. *Kitabu'l Cemahir* gibi eserlerinde aşikâr olan deneyci ve test edici yöntemini din araştırmalarına da uygulamıştır. Ancak Bîrûnî bilimlerde uygulanan bu yöntemin her zaman dini araştırmalara uygulanmasının doğru olmayacağına da ayırtındadır ve *dini otonomluğa* inanmaktadır. Bîrûnî, rasyonel bilimlerde kullandığı deney ve gözlem gibi yöntemlere bir alternatif olarak dini araştırmalarda da *karşılaştırma* yöntemini kullanarak kimi evrensel hakikatlerin peşine düşmüştür. Nitekim karşılaştırma yöntemini hem aynı dinin içindeki avam ile havas arasındaki algı ve anlayış farkında hem de söz ettiği dinin fenomenlerini diğer farklı dinlerdeki fenomenlerle mukayese etmede kullanmıştır. Bu karşılaştırma sırasında örneğin Hint dinlerini İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Yunan dinleri ile mukayese etmek suretiyle⁹⁰ benzer inanışlara dikkat çekmesi Bîrûnî'nin, dinlerdeki evrensel eğilimlerin tespitine gösterdiği ilgiyi gösterir.⁹¹

İkincisi, Hint dinleri ile ilgili yazdığı kitabıyla Bîrûnî'nin, objektif bir bilim adamı kimliğiyle ilk sosyolojik çalışma örneğini ortaya koymuş olmasıdır. Bu anlamıyla Bîrûnî, Hint toplumunu tarafsız gözlemleyen ve inceleyen bir araştırmacıdır. Bu tarafsızlığı, hem kitabın adı olan "*Hintlerle İlgili Makul Olan ve Makul Olmayan Bilgilerin Tahkiki*" (*Tahkiku ma li'l-Hind min Makule Makbule ev Merzule*)'nin ilk cümlesinden de anlaşılabilir. Bu, onun mantıkî ilkelerin ve akli kabullerin ışığında araştırmasını yaptığını gösterdiği gibi aynı zamanda, dini anlatılarını bizzat o dinin yazılı ve sözlü kaynaklarına doğrudan

zenginliklerini Müslümanlara takdim etmesinde ve böylece onları doğru tanıtmanın peşine düşmesinde de okumak mümkündür. Bkz. Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 86

⁸⁹ Whitaker, **a.g.e.**, s. 266

⁹⁰ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 24, 111

⁹¹ Syed Farid, Alatas, "Sorunlu 'Religon' Kavramı ve Hinduizm Kurgusunun Biuni'ye Atıfla İrdelenmesi", çev. Salime Leyla Gürkan, **İslam Araştırmalar Dergisi**, S. 23, 2010, s. 1-22, s.

dayandırdığını da ortaya koymaktadır.⁹² Böylece Bîrûnî, dini araştırmalarda dini, kendi dindarının ifadelerine ya da dinin yazılı temel referans kaynaklarına dayandırmanın yanı sıra eleştirel bakışı ve makuliyeti dışarıda tutmamıştır.⁹³

Üçüncüsü, Bîrûnî'nin Hintliler ile ilgili tahkikatının, araştırma yöntem ve teknikleri açısından da ileri bir model sayılmasıdır. Din araştırmalarında, çalışılan dinin öz kaynaklarına başvurmak, alan araştırması yapmak, dinin dindarlarıyla görüşmek, avamın arasında revaçta olan dini gelenek ile havas arasındaki entelektüel dini algıyı ayırt etmek, din dilini ve dini literatürü bilmek, kutsal metinlerin içine nüfuz etmek, fenomenin gerisindeki ruhu ve eğilimi tespitiye çalışmak, işitsel her haberi ve geleneği dinin özünden bilmemek ve hurafelere karşı tetikte olmak gibi modern dünyada geçerli olan bilim ve araştırma yöntemlerini çok erken dönemlerde kullanmıştır.⁹⁴

Dördüncüsü, Bîrûnî'nin diğer tüm inanç ve dinlerin muharref kabul edildiği ve herhangi bir araştırma ve bilme teşebbüsünün bile gereksiz bir çaba olarak algılandığı bir dönemde, İslam ve Hıristiyanlık gibi dinlerin dışında da bazı dinlerin mevcut olduğuna inanması, bunları araştırmayı kayda değer kabul etmesi ve daha önemlisi bir fenomenolog bakışıyla birçok dinde mevcut olduğuna kanaat ettiği hakikatler üzerinden evrensel bir din düşüncesine sahip olmasıdır.⁹⁵

Modern zamanlara kadar diğer dinlerin görüşleri hakkındaki ifadelerinde, onun kadar âdil ve önyargısız, bu dinleri mümkün olan en iyi kaynaklardan araştırma konusunda onun kadar samimi, çalışma alanı için doğru ve uygun bir yöntem bulma konusunda onun kadar özenli bir bilgin pek az görülmüştür. Bütün bunların ardından şunu ifade etmek yerinde olabilir mi? Onun bilime yaptığı en büyük katkı, daha somut bilimler alanında değil de, manevî ilimler⁹⁶ alanında olmuştur.⁹⁷

⁹² Bîrûnî, Taberi gibi İslam tarihçilerinden farklı olarak, karşılaştığı haberi veya bilgiyi sorgulayarak süzer ve geldiği kaynağı merak eder. Böylece kulaktan dolma her tür haberi, bilgi olarak almaz, bunun yerine kaynağa dayalı bilgiyi tercih ederdi. Bu da günümüz akademik çalışmaların temel dayanağı olan kaynak gösterme ve dipnot düşme çabasına öncülük ettiğini göstermektedir. Bkz. Tahir Aşirov, "Bîrûnî ve İbn Hazm'e Göre Hıristiyanlık", **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Bursa, 2005, s. 3

⁹³ Alatas, **a.g.m.**, s. 20

⁹⁴ Alatas, **a.g.m.**, s. 20

⁹⁵ Alatas, **a.g.m.**, s. 21

⁹⁶ Tarafsız araştırma ve çalışma ahlakı

⁹⁷ Arthur Jeffery, "Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı", çev. Muhammed Tarakcı, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi**, c. 19, s. 2, 2010, ss. 315-352., s. 352

Birûnî'nin, genel tarih, toplum ve tarih felsefesine katkılarıyla kendisinden üç buçuk asır sonra gelecek olan İbn Haldun'a öncülük ettiğini görüyoruz. Nitekim kendinden önceki Müslüman tarihçilerden farklı olarak; tarih, tabiat ve toplumu belirli yasalar çerçevesinde değerlendirdiğini, olayları felsefi bir sistem içinde yorumladığını, haberleri akıl, mantık, bilim ve evrene hâkim olan değişmez yasalar (sünnetullah) çerçevesinde değerlendirerek tenkit etme⁹⁸ ilkelerini kazandığını ve tarih yazımında bu ilkeleri uyguladığını müşahede ediyoruz.⁹⁹ Yine onun dinler tarihinin yanı sıra genel tarih yazımında da kaynak kullanmaya büyük bir önem verdiğini, herhangi bir konuyu aktarırken önceliği ana kaynaklara tanıdığını, haberleri objektiflik anlayışı ile değerlendirdiğini, mukayese metodunu kullandığını, hadiseleri *çok sebeplilik* ilkesi ile irdeleyip orijinal yorumlar geliştirdiğini görüyoruz.¹⁰⁰

Birûnî'nin modern bir bilim insanı gibi deney ile gözlemi işe koşturması, bilgilerini test etmesi ve titizce incelemeye tabi tutması Ortaçağ bilginleri için çok ileri bir adım kabul edilir ve bu bakımdan tüm zamanların en büyük filozoflarından biri kabul edilen İbn Sînâ'yı bile bu yöntemlerde geride bıraktığı ileri sürülür.¹⁰¹ Çünkü İbn Sînâ *eş-Şifa*'sıyla devasa bir akli ilimler ansiklopedisini ve *el-İşarat ve't-Tenbihat*'ıyla da veciz bir felsefi şaheseriyle medeniyet tarihine eşsiz bir damga vurmuş ve genel olarak felsefe, psikoloji ve metafizikte çoğu bilgini geride bırakmışsa da, Birûnî'nin deney ve gözlemi matematik diline dökerek ilmi bir metodolojiyi önemsemeye¹⁰² İbn Sina'dan bile daha ileri bir yerde olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Birûnî'nin güneş parametrelerini ve enlem ile boylamı ölçmeye tabi tutması, madenlerin özgül ağırlıklarını sayısal olarak belirlemesi gibi matematik ve fiziği merkeze alarak

⁹⁸ Birûnî'ye göre iki tür tenkit yapılmalıdır: Kaynak tenkidi olarak dış tenkit ve içeriğin analizi olarak iç tenkit, metin ve haberin sıhhati için gereklidir. Bkz. Togan, A. Zeki Velidî, **Tarihte Usûl**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981. s. 10.; Gülçin Çandarlıoğlu, **Tarih Metodu**, İstanbul 2003, s. 62.

⁹⁹ Birûnî, olayları kendi zamanı ve şartları içerisinde ele alıp olayı bağlamından koparmadan tahlil etmek gerektiğine inanıyordu. Bu da onun İbn Haldun'un sonradan geliştirdiği tarih felsefesine öncülük ettiğini göstermektedir. Bkz. Birûnî, **el-Âsârü'l-Bâkiye**, s. 24

¹⁰⁰ Abdullah Duman, "Birûnî: İlmi Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, X/2 (Kış 2010), ss. 19-38, s. 36

¹⁰¹ Seccadi, **a.g.e.**, s. 30; Mısıriyan, **a.g.m.**, s. 198

¹⁰² Hatta sosyal bilimlerin alanında yazdığı *Asaru'l Bakiye* ve *Tahkiku Ma Li'l-Hind* gibi kitaplarını bile neredeyse bu metotla yazdığı iddia edilir. Bkz. Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 84

net sonuçlara ulaşmayı; psikoloji, felsefe ve metafiziği merkeze alarak spekülâtif yargılara yönelmeye tercih ettiği sonucuna varılabilir.¹⁰³

Bîrûnî'nin bilimsel kimliğinin ön planda olması, onun felsefe ve mistizmle hiç ilgilenmediği ve tüm çabasının ampirizmle sınırlı olduğu kanaatini uyandırmamalıdır. Ona göre, tabiatı anlamak için yalnızca tek bir yol ve metot izlenmemelidir. Gözlem ve deney kadar tefekkür, akıl yürütme, mukayese ve ilahi vahyin işaretlerinin her biri de ayrı ayrı bilgi kaynaklarıdır.¹⁰⁴ Nitekim ameli yaşamında bir tür zevki (kalbi lezzet) felsefeye ve irfanî anlayışa sahip olmak¹⁰⁵ bakımından Pisagoryen sayılmakla beraber, matematiği tabiatın yapısını çözümlenmeye yarayan bir disiplin olarak görmüştür. Felsefeye duyduğu ilgiyi “erdemli delikanlı” (el-fete'l fazıl) olarak vafsettiği¹⁰⁶ ve kendisinden yedi yaş küçük olan İbn Sînâ ile yaptığı huzurî ve yazılı mülakatlarda¹⁰⁷ da görmek gerekir. Bîrûnî'nin, İbn Sina'ya yönelttiği sorular arasında; felek cisimlerinin ağırlığa sahip olup olmadığı, âlemin neden kadim olduğu, maddenin neden bölünemeyen parçalardan (atomlardan) oluştuğu ve neden bu aşamadan sonra madde parçacıklarının parçalanmadığı, neden Aristo ve diğer bilginlerin altı yön belirledikleri, yönleri belirlemede ölçünün ne olduğu, neden diğer bir âlemin varlığının da kabul edilmediği, neden feleğin elips şeklinde değil de küre şeklinde olduğu, ısı ve ışığın cisim olup olmadığı, maddenin değişim ve dönüşüm hallerinin ne olduğu, basiret potansiyelinin varlıkları nasıl algıladığını¹⁰⁸ sorgulamış; ilk neden, tabiat, tümel ruh, güneş ve ayın canlılık açısından durumu, Bir'in tanımı, irade ve yokluk hakkında çeşitli sorular sormuş¹⁰⁹ ve İbn Sînâ'dan gelen cevapların bazılarını yeniden itiraz etmiştir.¹¹⁰

¹⁰³ Tümer, **DİA**, VI, s. 209; Z. V. Togan, **Al-Birûnî'nin Hikâyât Tarih Ahi il-Hind fi İstihraç al-Umr Nam Risalesi**, İstanbul 1954; Çubukçu, **a.g.m.**, s. 90; Sevim Tekeli, “Bîrûnî'nin Güneş Parametrelerinin Hesabı”, **Belleten**, e. XXVII, sayı: 105, Ankara, Ocak 1963; Günay, **a.g.b.**, s. 587; Yitik, **a.g.m.**, s. 220

¹⁰⁴ el-Bîrûnî, **İfradu'l-Makâl fi Emiri'l-Zilâl**, (Resailü'l-Beyrûnî) Dairetü'l-Maarifü'l-Osmaniyye, Haydarâbad 948/1367, s.117

¹⁰⁵ Seccadi, **a.g.e.**, s. 32

¹⁰⁶ İntizari, **a.g.e.**, s. 173

¹⁰⁷ Çubukçu, **a.g.m.**, s. 89; Bîrûnî'nin, Harezmi emiri Sultan Me'mun tarafından kurulan ve o dönemin en önemli ilim yuvası ya da akademiyası olan “Sivanu'l Hikme”de İbn Sina, İbn Miskeveyh ve Ebu Nasır gibi bilginlerle çalıştığı söylenmektedir. (Günay, **a.g.b.**, s. 586)

¹⁰⁸ İntizari, **a.g.e.**, s. 173-174

¹⁰⁹ Bîrûnî'nin on sekiz sorusu ve İbn Sina'nın her bir soruya verdiği cevabın tam metni için bkz. Şeyhu'r-Reis İbn Sina, **Resail'u İbn Sina**, İntişarat-i Bidar, Kum, 1400 HK, Nass/Metin, s. 408-441

¹¹⁰ Mübahat Küyel, “Beyrûnî'nin İbn Sina'ya Sormuş Olduğu On Soru ve Almış Olduğu Karşılıklar”, **Beyrûnî'ye Armağan** içinde, s. 113-118.

Bu mülakatlarda, Bîrûnî, kimi speklütatif yorumlara açık olan ve ispatlanması zor görünen Aristocu fizik ve metafizik yerine, Ebu Bekir er-Razî'nin klinik gözlem ve deneye dayalı tecrübî yaklaşımını¹¹¹ yeğlediğini okuyabiliriz.¹¹²

İlmi çalışmalarında gerek kendisinden önce yaşamış gerekse de çağdaşı olan bilgin ve filozoflardan yararlanmakla beraber, Aristo ve Fârâbî gibi bilgin ve filozofların kısmen felsefî ve speklütatif ve bu nedenle de deney ve gözlemle test etme imkanından mahrum olan metotları yerine, Râzî gibi tecrübî metodu öncelmesi, onun dini hassasiyetten mahrum salt bir tabiatçı olduğu anlamına gelmez. Nitekim Gazne gibi bir şehirde kibleyi tam olarak tespit etmekle¹¹³ Rabbinin rızasını kazanmayı umut ettiğini açıklaması, ilmi çalışmalarını deney ve gözlemin yanı sıra ayetlerin ima ve işaretleriyle de temellendirmeye çalışması dindarlığındaki içtenliğini ele vermektedir.¹¹⁴

Bîrûnî; Hint, Yunan ve İslam felsefesinin bazı konularının karşılaştırmasını yapmıştır. Felsefeyi, bilimlerin sonuçlarının sistematiği gibi görmüş ve insanı mutluluğa götüren bir disiplin olarak anlatmıştır. Calinos'un yazdığı bir kitaptan söz ederek, her tabibin aynı zamanda filozof olması gerektiğini belirtmiştir. Felsefenin varlığı ve onun gerçek durumunu tanımayı amaçladığını yazmıştır. Genellikle eskilerin böyle bir anlayış içinde olduğunu vurgulamıştır. Bîrûnî'ye göre bir bilim dalında uzmanlaşmak isteyen kişinin, bütün bilimlerin en azından genel ilkelerini öğrenen bir filozof olması gerekir.¹¹⁵ Bîrûnî, âlemin var olmasının bir ilk nedene bağlı olduğunu ve hadis olamayacağını söylemiştir.¹¹⁶ Daha açık ifadeyle evrenin Allah tarafından yaratıldığını doğrulamıştır.¹¹⁷ Dünyada olan her şeyin, insanın doğasına uygun olduğunu, bunun bir rastlantı sonucu olamayacağını belirtmiştir.¹¹⁸ Bîrûnî tüm

¹¹¹ Bîrûnî'nin gözlem ile deneyi ilmi çabasının merkezine almasını ve deneyci bir tecrübeyle tümevarıma gitmesini; modern bilimin kurucularından sayılan İngiliz filozof ve bilim adamı Francis Bacon (1561-1626) gibi bilim adamlarının bilimsel bakış ve çabalarına öncülük ve örneklik teşkil ettiği ifade edilmektedir. Bkz. Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 83

¹¹² Sayılı, "Bîrûnî'nin İbn Sina'ya Yönelttiği Bazı Sorular", **Bîrûnî'ye Armağan** içinde, s. 231, 300; Nasr, **a.g.e.**, s. 132-134; Tümer, **DİA**, VI, s. 209

¹¹³ Seyyid Muhammed Muzafferi, "Tashih ve Şerh-i Bab-i Fi Marifet-i Semtu'l Kible Li Ebi Reyhan el-Bîrûnî", **İlim Tarihi Dergisi**, S. 5, 1385 (2006), ss. 59-72

¹¹⁴ Bkz. Bîrûnî, **Tahdidü Nihayeti'l-Emakini li't-Tashihi Mesafati'l-Mesakin**, Yayımlayan: Muhammed b. Tavit et-Tanci, Ankara 1962, s.14-16; Togan, **İA**, II, s. 638; Günay, **a.g.b.**, s. 588

¹¹⁵ Birunî, **Tahdid...**, s. 272

¹¹⁶ Birunî, **Tahdid...**, s. 17-19

¹¹⁷ Günay Tümer, **a.g.e.**, s. 57

¹¹⁸ Çubukçu, **a.g.m.**, s. 94

bilimler içerisinde en çok Astronomi ile ilgilenmiştir.¹¹⁹ Bîrûnî'nin felekiyyat ve kozmolojisi çağının genel kanaatlerine uygun ise de, Müslümanların felekler sistemine ekledikleri dokuzuncu feleğin kabulü için herhangi bir ilmi delilin bulunmadığını belirtmiş, astronomik gözlemlerini aritmetik ve geometrik ifade, uygulama ve sonuçlarla birleştirmeye çabalamıştır. Çünkü ona göre, gerek dini talimatlar gerekse astronomik hadiselerin her birinin tecrübe edilir bir tarafı da vardır. O; deney, gözlem, mukayese, akıl yürütme ve tefekkür yoluyla bilgiye ulaşılabilceği gibi, ilahi vahyin imaları vasıtasıyla da bilgiye ulaşılabilceğine inanmış, bu yüzden eserlerinde gerek Kur'ân gerekse diğer ilahi kitaplardan aktarmalar yaparak akıl ile vahyi birlikte işe koşturmuştur.¹²⁰ Bu yüzden Bîrûnî, astronomiyle sıkı irtibatına rağmen, hermetik geleneğinin simyaya ve kısmen astrolojiye bir tür sahte bilim gözüyle bakmıştır.¹²¹ O, feleklerin arza etkisini, Farabi ve İbn Sînâ gibi kabul etmişse de, feleklere hiçbir zaman bir kader haritası olarak bakmamış, astrologların yıldızların hareketlerinden çıkardıkları muhtelif yorumları şüpheyile karşılamış, sihir, kehanet ve fal dünyasını, ilmi sınırın dışına taşmak olarak okumuştur. Bunun yanı sıra Bîrûnî, simya, sihir, efsun, ölümsüzlük ilacı gibi iddiaların arkasında ihtirasların olduğunu düşünmüştür.¹²² Bîrûnî'nin bu bilimsel duruşu, onun rasyonel bir bilim adamında bulunması gereken seçici temyiz ve hakikat araştırmalarındaki titiz analiz gücünü göstermektedir.¹²³

Bîrûnî; insan, toplum ve tarih çalışmalarının dayandığı temel ilkelere tüm insanlığın bir bütün olarak ele alınması gerektiğini ve tüm bilimlerden ya da tüm insanlığın ilmi medeniyet mirasından yararlanması gerektiğine inanmıştır. Bu bakımdan hem doğu hem de batı hazinelerinden yararlanmayı ve bunlar arasında mukayeseler yaparak ortak ve farklı noktalar tespit etmeyi gerekli görmüştür.¹²⁴ Hatta Grek ve Hindu medeniyetlerinin, kendi kültürüyle paralel temellere sahip olduğuna kanaat etmiş, Aristo ve Sokrates'i akli dehalarından dolayı, Hinduları da daha çok itikatlarından dolayı övmüştür. Yani ona göre Antik Yunan ve Hint filozofları gerçekliğin mahiyeti konusunda

¹¹⁹ Sabitaliyeviç, **a.g.b.**, s. 583

¹²⁰ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 30, 119, 196, 197; Bîrûnî, **Tahdid**, 5, 7, 9, 11; Tümer, **DİA**, VI/209; Günay, **a.g.b.**, s. 587

¹²¹ Tümer, **DİA**, VI, s. 209; Zeki Velidi Togan, **el-Bîrûnî'nin Hikayati Tarih Ahl'il Hind fi İstihrac al-Umr Nam Risalesi**, İstanbul 1954; Çubukçu, **a.g.m.**, s. 90

¹²² Bîrûnî, **el-Cemahir**, www.al-mostafa.com, s. 247

¹²³ Tümer, **a.g.e.**, s. 42; Togan, **İA**, II, s. 644; Günay, **a.g.b.**, s. 588

¹²⁴ Bkz. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1970 s. 93; Günay, **a.g.b.**, s. 588

benzer fikirlere sahiptir ve fikirleri birçok konuda örtüşmektedir. Diğer Hint dinleri onun ilgisine mazhar olamamışsa da Bîrûnî Zerdüştiliği, Maniheizmi, Grek dinini, Yahudiliği, Sâmirîleri; Melkite, Yakubî, Nastûrî versiyonları ile Hıristiyanlığı, Sâbîîleri, Hârizmlileri ve elbette İslâm'ı incelemiştir. Tüm bu incelemelerinin temelini, insanoğlunun dinî tecrübelerinin tamamındaki birliği fark edişi oluşturmaktaydı.¹²⁵ Buradan hareketle o, tüm filozofları birleştiren noktanın monoteizm olduğu ve herkesin aslında kadir-i mutlak olan Tanrı'ya ibadet ettiği sonucuna varmıştır. Ancak zaman sürecinde bu durum dumura uğramış ve sonuçta farklı dinler, felsefe ekolleri ve putperestlik ortaya çıkmıştır. Bîrûnî'ye göre putperestliğin dahi nedeni, ölen kişiyi anımsama ve geride kalanları teselli etme arzudur.¹²⁶ Çünkü fenomenin gerisindeki özün veya hakikatin zihinsel değeri bazen sıradan insanı tek başına tatmin etmez. Soyut düşünce bazen sıradan bir insanın sınırlarını aşar. Herhangi bir yer veya zamanda soyut düşünceyle uğraşan seçilmiş insan sayısı oldukça azdır. Sıradan insanlar soyut düşüncelerden hiç hoşlanmaz ve duyulur şeyler dünyasıyla ilgilenmeyi tercih ederler. Bu nedenle sadece Hindular arasında değil, aynı zamanda Maniheistler, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında da dinî liderler sıradan insanları zihnen tatmin etmek için dinî konularla ilgili resimli simgeler kullanırlar. Bîrûnî, eğitimsiz Müslümanların bile, kendilerine Peygamber veya Kâbe resmi sunulduğunda, sanki gerçek bir şeyin önündeymiş gibi, sembolü değil, aslını görüyormuş gibi düşünerek, bu resmi görme hazzıyla, resmi öpmeye, okşamaya başlayacağına ve önünde toprağa kapanacağına inanır. Puta tapma bu temel üzerine gelişmiş ve bir hata olarak topluma yerleşmiştir.¹²⁷ O, bir bal arısı gibi her çiçekten beslenme ve ilmi değer taşıyan her türlü fikri ve dini değeri takdir etmeyle, kendi dini, fikri ve ideolojik sınırları içerisinde hapsolan dışlayıcı zihniyetleri cehaletle mahkûm ederek taşlamıştır.¹²⁸ Ama ilme teşne tüm bu çaba ve girişimleri, karşılaştığı her türlü bilgiyi sorgulamasına, kritik etmesine ve test edemediği ya da makul görmediği malumatları reddetmesine engel olmamıştır.¹²⁹ Nitekim Aristo gibi tüm zamanlarda otorite kabul edilmiş dahi bir insanı bile dünyanın sabit bir küre olduğu yönündeki açıklamalarını eleştirmekten, yerin dönen bir küre olduğunu söylemekten ve böylece edindiği bilgileri yeniden işletmekten ve özgün tecrübî

¹²⁵ Whitaker, **a.g.m.**, s. 273

¹²⁶ Yitik, **a.g.m.**, s. 219

¹²⁷ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 53; Jeffery, **a.g.m.**, s. 326

¹²⁸ Günay, **a.g.b.**, s. 588

¹²⁹ Mısıryan, **a.g.m.**, s. 198

teknîğiyle yoğurmaktan geri durmamıştır.¹³⁰ Yanı sıra zamanındaki en iyi Hindolog olmasına karşın, Hinduları, Greklerin serbest araştırma ruhlarıyla elde ettikleri başarılarla karşın, taklitçi ve içine kapanık yapılarından kaynaklı donan zihinlerini ve peşinden gelen başarısızlıklarını da dile getirmekten çekinmemiştir. O, araştırmada önemli bir alet ilmi olan “dil”i son derece önemsemiş; Harizmce, Soğdca, Arapça, Farsça, Sanskritçe¹³¹, İbranice, Grekçe, Süryanice’yi öğrenmiş, bu dillerin bazılarında tercümele de yapmıştır.¹³²

Bîrûnî’ye göre, bilimin terakkisi için şunlar gereklidir: İlmi düşüncenin önü açılmalı ve bilim insanlarına fikir hürriyeti tanınmalı, bilimsel çalışmalar sağlam metotlarla yapılmalı, bilimsel çalışmalar sihir, efsun ve hurafe gibi batıl düşüncelerden arındırılarak yapılmalı, bilim insanlarının çalışma aşkı, heyecanı ve gayretini artırıcı teşvikler yapılmalı, bilimin ilerlemesi için gerekli olan her türlü maddi ve manevi olanaklar seferber edilmeli, bilime, bilimsel eserlere ve bilim insanlarına saygı gösterilmeli ve itibarları artırılmalı, insanların dikkatleri ilmi çalışmalar üzerine yoğunlaştırılmalı, devlet adamları bilimin gelişmesi için gerekli olan imkânlarını tespit ederek vakit kaybetmeden bunları icra etmelidir.¹³³

Bîrûnî’nin insan, toplum ve tarih ile ilgili özgür ve bilimsel bakış açısını daha iyi anlamak için *Tahkiku ma li’l-Hind* adlı eserine başlarken yaptığı açıklamaları okumak önemli olacaktır: “*Tarihi gerçeklik ve doğruluk açısından, hiç kimse, söylenti veya rivayetin, tanıklıkla eşdeğer olduğunu savunamaz. Çünkü görgü tanıklığı; gözleme, fenomeni kendi zamanı ve mekânında değerlendirme şansını verirken, söylenti bazı geriye yönelişleri de beraberinde taşır. Söylenti ancak bu özelliğiyle, görgü tanıklığına tercih edilir. Çünkü görgü tanıklığının amacı, hakiki var oluşu saptamakken, söylentinin sonucu ise, geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman içerisinde fenomenin ne olup ne olmadığını belirtmektir. Yazılı rivayetler, söylentilerin her zaman söylediğimiz gibi en tercih edilen çeşitlerindedir. Kalemin ölümsüz anıtları olmasaydı, insanlık tarihini nasıl bilebilirdik?*

¹³⁰ Seccadi, **a.g.e.**, s. 30; <http://tr.wikipedia.org/wiki/>; Tümer, **DİA**, VI/210; Günay, **a.g.b.**, s. 588

¹³¹ Bîrûnînin, örneğin, Gazne’de bulunan savaş esiri Hindulardan ve Kuzey Hindistan’dan gelerek saray ve camilerin inşaatında çalışan ustalardan, sarayda çalışan devlet memurlarından, sanatçılardan, hattatlardan ve hizmetçilerden Sanskritçeyi öğrendiği belirtilmektedir. (İntizari, **a.g.e.**, s. 170; Günay, **a.g.b.**, s. 586)

¹³² Çubukçu, **a.g.m.**, s. 89; Tümer, **DİA**, VI, s. 211-212; Günay, **a.g.b.**, s. 586

¹³³ Günay, **a.g.b.**, s. 588

Bir olayla ilgili rivayet, kendi içinde mantığı ve fiziki kurallarla çelişmese dahi, tabiatı gereği birçok zaaf ve ihtirasın etkisinde olan insan mizacının iyi ve kötü yanlarının etkisiyle şekillenmeye açıktır. Bu bağlamda ravileri tasnif etmek gerekir. Bazıları itibar ve çıkar sağlamak için yalan söyler. Mensubu olduğu aile ve milletini yüceltmesi veya kazanç elde edeceği düşüncesiyle karşı aile veya milleti karalaması mümkündür. Her iki durumda da harekete geçirici güç, hurs ve nefrettir.

Diğer bir sınıf da, hizmetinde oldukları insanları, sevdikleri ya da aralarındaki ihtilaflar sebebiyle nefret ettikleri için yalan söyler. Bu raviler bir önceki ravilere benzer. Çünkü onlar da kişisel önyargularla hareket etmiştir. Kimisi de korktuğu ve bir kazanç elde edeceği için yalan söyler. Kimisinin yalan söylemesi de doğasından kaynaklanmaktadır.

Son olarak bir insan, başkalarının söylediklerini körü körüne izlemesi nedeniyle yalan söyler. Şimdi bu tür ravilerin sayısı artar veya zamanla bir dizi topluluk veya millet haline gelirlerse, hem ilk ravi hem de onu izleyenler, dinleyici ve yanlıları bulucu arasında sıkı bir bağ oluştururlar; bu bağlar zayıflayacak olursa, yukarıda zikrettiğimiz tipte hikâyeye uyduran yalancılar işlerine devam edeceklerdir.

Burada zikre değer tek kişi, yalandan şiddetle kaçınan ve yalancılar içerisinde bile doğruluğu dile getiren insandır. Kuran'da "Aleyhinizde bile olsa doğruyu söyleyin"¹³⁴ denilmiştir. Hz. İsa da "Kralların önünde doğruyu söylerken, onların öfkesine aldırmayın. Onlar sizin cisminize hükmedebilir, ama ruhunuza değil."¹³⁵ der. Bu sözlerde Hz. Mesih, bize ahlaki cesareti emretmektedir. Avamın sözünü ettiği kavgadan kaçmadan dövüşmek cesaretin bir türüdür. Tüm türlerin üstünde bulunan insan türüne özgü cesaret ise, doğru sözle ölümü hafife almaktır."¹³⁶

Bîrûnî bir arkadaşına yazdığı anlaşılan *Fihrist* adlı risalede, bilim dallarına bakışını da kısmen ele vermektedir. Çünkü *Fihrist*'te meşhur rasyonalist filozof Zekeriya Razi'ye ait saydığı 184 adet kitabın ismini belli bilimsel kategoriler altında verirken, kitapları içeriklerine göre kendisince ait gördüğü bilim dallarını da göstermektedir. Böylece Bîrûnî, özel bir başlık altında bilimleri sınıflandırmamışsa da –en azından elimizdeki eserlerinde bu sınıflandırma yoksa da- *Fihrist*'teki bu çalışmasıyla, bilimleri tasnif etmedeki

¹³⁴ **Kuran- Kerim**, Nisa 4/134

¹³⁵ **Kutsal Kitap**, Matta, X/18,19, 28; Luka XII/4

¹³⁶ Bîrûnî, **Tahkik**, s. 7-8

bakışı kısmen netlik kazanmaktadır. *Fihrist*'te Razi'nin eserlerini şu bilim dalları altında vermektedir: 1- Tıp Bilimi. 2- Tabiiyyat (Doğa Bilimleri). 3- Mantikiyyat (Mantık Bilimleri). 4- Riyaziyyat ve Nücumiyat (Matematik ve Astronomi Bilimi). 5- Tefasir, Telahis ve İhtisarat (Yorumlar, Özetler ve Kısaltmalar). 6- Felsefiyye ve Tahminiyye (Felsefi ve Tahmini/Spekülatif Bilimler). 7- Ma Favka't-Tabiat (Metafizik Bilimler). 8- İlahiyyat (Teoloji). 9- Kimyaiyyat (Kimya Bilimi). 10- Küfriyyat (İnkârlar/Heretik Düşünceler). 11- Fi Fünûnin Şetta (Çeşitli Bilim Dallarına Dair). Bîrûnî *Fihrist*'te, Razi'nin eserlerini bu ilmi kategoriler altında saydıktan sonra, bu kez o güne kadar yazdığı eserleri farklı bilim dalları başlığı altında kategorize ederek saymaktadır. Bîrûnî ömrünü o yıl için Hicri 65 ve Miladi 63 olarak belirttikten sonra eserlerini¹³⁷ şu bilimsel kategoriler altında sıralar: 1- Nucumat ve Zicat (Astronomi ve Cetveller Bilimi). 2-Tulu' ve Arezu'l Müdün ve Fasilatu Beyneha (Şehirlerin Enlem ve Boylamları ve Birbirlerinden Uzaklıkları). 3- Hisabat (Hesaplamalar/Matematik/Aritmetik). 4- eş-Şuat ve'l-Memer (Işıklar ve Gecişler). 5- el-Alat ve İsti'maluha (Aletler ve İşlevleri). 6- el-Ezman ve'l-Evkat (Zamanlar ve Mekânlar). 7- el-Kevakib Zati'l Eznab ve'z-Zavaib (Kuyruklu ve Sönmüş Yıldızlar). 8- Müteferriat (Ayrıntılar/Ferî Bilimler). 9- el-Kevakib (Yıldızlar). 10- Mizahiyyat (Şaka ve Mizah). 11- Akaid (İnançlar).¹³⁸

Genel olarak Bîrûnî'nin eserleri üç temel bilim dalı altında toplanabilir: 1- İçinde coğrafya, maden ve cevher bilimleri de bulunan Doğa Bilimleri ve Tıp. 2- Astronomi, Geometri ve Aritmetik bilimlerini içeren Matematik. 3-

¹³⁷ Bîrûnî 63 yaşındayken 103 adet eserini sayar ve aşgari 13 azami 23 yıl daha yaşadığı düşünüldüğünde özellikle rasathanelerdeki uzun süreli gözlemler ya da diğer bir rivayete göre geçirdiği ağır bir hastalıktan dolayı gözlerini kaybettiği dönemde bile düşünce ve tespitlerini bazı talebelerine dikte ettirerek ölümsüzleştirdiği hesaba katıldığında eserlerinin 184 ve üzeri bir adette olabileceği üzerinde çok sayıda öngörü vardır. 184 sayısının referansı, muhtemelen bilimsel yöntemlerde sıklıkla örnek aldığı Razi'nin eser sayısı olabilir. Eğer Bîrûnî alt alta Razi'ye ve kendisine ait eserleri dizmişse, Razi'den daha az eser geride bırakarak göçmüş olacağı zor görünmektedir. Çünkü Bîrûnî'ye göre seleften miras alınan kültür ve medeniyet daha ileri bir yere taşınmalıdır. Bunu ömrünü adadığı ilmi aşkı ve bereketli mirası da kanıtlar niteliktedir. Bundan hareketle Bîrûnî çalışanları, Bîrûnî'nin eserlerini Razi ile mukayese ederek 184 hatta daha üzeri olabileceğini ifade ederler. Ancak ne yazık ki elimize yalnızca 22 eseri geçtiği bilinmektedir. Bkz. Kitap tanıtımı "Ebu Reyhan el-Bîrûnî, Maziden Kalanlar (el-Asaru'l Bakiye)", çev. Ahsen Batur, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 16, S. 2, Aralık, 2011, ss. 633-637, s. 633

¹³⁸ Bîrûnî, **Fihrist**, çev. Abdullah Duman-Ramazan Altınay, Ekev Akademi Dergisi, Yıl. 11, S. 30, Kış, 2007; Mehdi Muhakkik, "Taksimbendi-yi Ulum ez Nazar-i Danişmandan-i İslami", **İlim ve Uzmanlık Siyaseti Dergisi**, S. 1, ss. 28-37, s. 32

Düşünceler, dinler, mezhepler, edebiyat, tarih ve itikatları da kapsayan Beşeri Bilimler.¹³⁹

Bîrûnî'nin yukarıda getirdiğimiz bilimlere kategorize etme çalışmasından, onun bilim dallarına bakış açısı kısmen netleşmektedir. Bîrûnî'nin tıp, astronomi, matematik, aritmetik, fizik, kimya gibi rasyonel karşılığı olan bilimlere ağırlık verdiği ve ilmi çabasını pozitif bilimler üzerinde yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Çünkü o, gerek yerde gerek gökte ölçülebilir, gözlemlenebilir, denenebilir ve test edilebilir aklani/rasyonel bilgi ve yorumların merkezde olması gerektiğine inanırdı. Bu bakış açısı “felsefi ve tahmini” diye adlandırdığı ilmi kategorisinden de anlayabiliyoruz. Çünkü ona göre felsefi yorum ve düşünceler, test edilme olanağı bulunmayan spekülatif yorumlamalar ve tahmin yürütmelerden ibaret oldukları için bu yolla ileri sürülen iddialar net matematiksel formüllere dökülemeyen ve bu yüzden net veriler ortaya koyamayan sanrısız denemelerdir. Bu bakışımı İbn Sînâ ile yaptığı mektuplaşmalardan ve rasyonel bir karakter olan Razi'ye atfettiği ehemmiyetten de çıkarabiliriz. Bütün zamanların en büyük mistik hazinelerine sahip olduğu kabul edilen Hint yarım adasında yıllarca kalan ve Hintlilerin felsefi-mistik kutsal metinlerini birebir inceleyen ve tercüme eden¹⁴⁰ bir bilgin olan Bîrûnî'nin, rasyonel bakış açısından ödün vermeye yanaşmaması hatta Aristo ve takipçisi olan İslam filozoflarını eleştiriye tabi tutması, onun ilmi cesaretini ve özgüvenini ortaya koymaktadır.

Ancak kendi dönemine kadar yaşamış olan birçok Müslüman bilginin biyografisine dair anekdotlardan müteşekkil bir eser kaleme alan İshak Filozofu Sühreverdî'nin en önemli öğrencisi ve şarihi Şehrezûrî, Bîrûnî'yi “elinden kalem düşmeyen, gözü gözlemden ve kalbi tefekkürden ayrılmayan” olağan üstü bir azim sahibi olarak tanıtmaya, eserlerinin bir deve yükünden daha çok olduğunu dile getirmesine rağmen, ne yazık ki son tahlilde ilim deryasının derinliklerine inemeyen ve çok değerli cevherleri ele geçiremeyen biri olarak

¹³⁹ Bkz. Yakut Hamevi, **Mu'cemu'l Edibba'**, Daru İhyau't-Turra'u'l Arebiyyi, Beyrut, 1988, c. 17, s. 228; Hayrabadi, **a.g.m.**, s. 82

¹⁴⁰ Bîrûnî'nin bizzat kendi ifadesiyle, Hindistan ile ilgili 17 kitap telif ve tercüme ettiğini belirtmesine rağmen elimize ulaşan yalnızca te'lif olarak *Tahkiku Ma Li'l-Hind* ve tercüme olarak *Patançali* ve *Raşikat* adlı 3 eseridir. (Hamit Nessac, Senceş-i “Ma Li'l-Hind”-i Ebu Reyhan Bîrûnî Ber Esas-i Muellifeha-yi Şarkşinasi-yi Edvard Said”, **Siyasi Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl. 9, S. 1, İlkbahar-Yaz, 1392 (2013), ss. 75-86, s. 77

değerlendirmekte, bu değerlendirmeyle esasen Bîrûnî'nin devasa entelektüel birikimine karşın *Hikmet-i İşrak*'tan¹⁴¹ mahrumiyetini ima etmektedir.¹⁴²

Yine İbn Sînâ'nın muhakkiklerinden biri olan Muhammed Taki Pejuheş, Beyhaki'nin *Tetimme*'sine atfen, Bîrûnî'nin İbn Sînâ ile bazı diyaloglara girdiği ancak soyut bilimlere (ma'kulat) dalmanın Bîrûnî'nin işi olmadığını söyleyerek Şehrezûrî'nin Bîrûnî hakkındaki kanaatini desteklemektedir.¹⁴³

Bîrûnî'nin ilmi bakış açısını analiz eden bir diğer araştırmacı Seyyid Cafer Seccadi de, Bîrûnî'nin, İbn Sina ile girdiği diyaloglardan da anlaşılacağı üzere, her ne kadar kısmen felsefeyle de ilgilendiği kabul edilse de, yine aynı sorulardan onun felsefeye hayatında önemli bir yer ayırmadığı, Aristocu mantık yerine rasyonel bir bilimsel metot izlediği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴

Bîrûnî sadece felsefe ve mistizmin afaki tasavvurlarını kayda değer görmemekle kalmamış aynı zamanda Şeyh-i İşrak Sühreverdi'nin kadim İran mitik anlatı ve inançlarına ruh bahşeden çabasının¹⁴⁵ aksine, kadim İran'ın Keyumers (Keymerd/Adem) üzerinden geliştirilen yaratılış mitolojisini ve Mecusi geleneğe ait hurafe gördüğü inanışları da reddetmiştir.¹⁴⁶

Bilindiği üzere Müslümanlara ait sosyal bilimler temelde üç dala ayrılır. Bunlar; felsefe, tarih ve etnolojidir. Örneğin İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ felsefenin,

¹⁴¹ **Hikmet-i İşrak**: Şeyhu'l İşrak Maktul Suhreverdi (1153-1191) tarafından Meşşai felsefeyi kemale erdirmek ve burhan (akıl), beyan (nakil) ve irfan (keşf, şühud)'ı sentezlemek üzere tesis edilen mistik-felsefi-islami okul. Bu okul, akli ve burhani bilgi üzerinden hareketle kalbi ve zevki bilgiye ulaşan, böylece akli delil ve burhan ile kalbi şühud ve lezzeti birleştirmek suretiyle ilahi nurun içerdeki ışık veya parıldamasıyla aydınlanmayı sağlayan ebedi hikmeti (el-Hikmetu'l Halidiyye) savunur. (Bkz. Sühreverdi, **Hikmetu'l-İşrak**, Hanry Corbin (Ed.), İntişarat-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Baskı, Tahran 1373^{HŞ} (1994); Corbin, **İslam-i İrani**, Terc. Ve Tahk. İnşallah Rahmeti, İntişarat-i Sofya, Tahran, 1391 (2012), 117-129; Seyyid Yedullah Yezdanpenah, **Hikmetu'l İşrak**, İntişarat-i Havza ve Danişgah, Kum, 1391 (2012), c. 1, s. 283-269-274; Suhreverdi, **Hikmetu'l İşrak**, Terc. ve Şerh. Seyyid Cafer Seccadi, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 10. Baskı, Tahran, 1390 (2011), s. 8-9

¹⁴² Şemseddin Muhammed Şehrezûri, **Nezhetu'l-Ervah ve Ravzetu'l-Efrak (Tarihu'ul Hukema)**, Muhammed Taki Danişpejuh-Muhammed Surur Mevlayi (Ed.), Maksud Ali Tebrizi (Terc.), İntişarat-i İlmi ve Ferhengi, 3. Baskı, Tahran, 1389 (2010), s. 416

¹⁴³ Şeyhu'r-Reis İbn Sina, **En-Necat'u Mine'l-Garki Fi Bahri'd-Dalalat**, Önsöz ve Tahk. Muhammed Taki Danişpejuh, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 2. Baskı, 1379 (2000), Mukaddime, s. 90

¹⁴⁴ Seccadi, **a.g.e.**, s. 30

¹⁴⁵ Sühreverdi, **Mecmua-yi Musannifat-i Şeyh-i İşrak**, Tahk. Hanry Corbin, Seyyid Hüseyyin Nasr ve Necefkuli Habibi, 2. Baskı, İntişarat-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, Tahran, 1375^{HŞ} (1996), c. 2, s. 128; Sühreverdi, **Mecmua-yi Musannifat, Se Risale Ez Şeyh-i İşrak, Kelime-i Tasavvuf**, c. 3, s.117

¹⁴⁶ Bîrûnî, **Asar...**, s. 34, 109, 177

Mesudî ve İbn Haldun tarihin ve Bîrûnî, İbn Batuta ve Nasır Husrev ise etnolojinin temsilcileri olarak kabul edilir.¹⁴⁷ Etnoloji genel olarak “Başkasını Tanıma” başlığı altında da getirilebilir. Bu bakımda Bîrûnî’nin *Tahkik* adlı eseri, başkasını tanıma veya bilme üzerine yazılmış seçkin ve başarılı bir çaba olarak değerlendirilebilir.¹⁴⁸ Çünkü bu kitabı inceleyen herkes, yazarı, içtenlikle başkasını tanımaya ve anlamaya gayret eden; adap, ibadet, gelenek ve algılarının fotoğraflarını mümkün mertebe en tarafsız şekliyle çeken, onları yüceltmediği gibi tahkir de etmeyen bir titizlik içerisinde davrandığını görür.¹⁴⁹ Bîrûnî ilmi çalışmalarında asla zamanındaki İranî ya da Gaznevî iktidarların tavrına göre pozisyon almamış, galip ve muktedir bir Müslüman kibriyle mağlup ya da yönetilen Hindu ve diğer etnik ya da dini grupları incelemeye almamış, eşit koşullara sahip iki insanın diyalogu hatta bazen yorumsuz şekilde muhatapı dinleyip onunla empati kurarak gelişen bir diyalog halinde muhataplarını konuşurmuş ve saygınlıklarını muhafaza etmiştir.¹⁵⁰

Sonuç

Bîrûnî, Harzemşahlar ve Gazneliler döneminde yetişen büyük bir bilim adamıdır. Birçok doğa ve sosyal bilim dalıyla ilgilenmekle beraber en çok astronomi, matematik, coğrafya ve geometriyle tanınmıştır. Erken yaşlarda saray imkânlarıyla öğrenim görmüş ve içinde büyük bir hakikat sevgisi bulunduğu için genç yaşından itibaren eser vermeye başlamış ve geriye 180 kadar kitap ve risale bırakmıştır. Ancak ne yazık ki bu eserlerden yalnızca 22’si bize ulaşmış ve bu kalan az miktardaki eserler de henüz ülkemizde yeterince incelenmemiştir.

Bîrûnî’nin bilimsel yöntemi gözlem, deney ve tecrübedir. O, deney ve gözleme tabi tutulamayan veya test edip sonuçlarını matematiksel ifadelerle ortaya koymaktan yoksun olan felsefi ve mistik spekülâtif bilgileri ilmi çalışmalarının merkezine almamıştır. Bu bilimsel bakışını sosyal bilimlere de alan araştırması, kaynak taraması, fenomenoloji gibi bilimsel yöntemlerle uygulamış ve sonuçta başarılı çalışmalara imza atmıştır. Dinleri ve kültürleri içerden bakış yöntemiyle ele almış, objektif bir şekilde hakikat arayışına girmiştir. Bu bakımdan Ortaçağın en büyük bilim adamı olma özelliğini

¹⁴⁷ Nessac, “Senceş-i Ma Li’l Hind...”, s. 77

¹⁴⁸ Nessac, **a.g.m.**, s. 77

¹⁴⁹ Nessac, **a.g.m.**, s. 78

¹⁵⁰ Nessac, **a.g.m.**, s. 84

kazanmış ve yüzyıllar boyunca Doğu ve Batı bilim dünyasına bu bilimsel yöntemleriyle öncülük etmiştir.

Bîrûnî ile ilgili yaptığımız bu çalışma sırasında, elimizdeki mevcut eserlerinin yeterince incelenmediğini, hakkında yazılmış makale ve çalışmaların genellikle Bîrûnî eserlerine değil, ikincil kaynaklara dayandığını gördük. Bunda, Bîrûnî'nin eserinin dilinin ağır olmasının, yeterince tercüme edilip yorumlanmamasının etkisi varsa da, bu alanda ciddi bir ihmalin olduğu da kabul edilmelidir. Ayrıca, yüzyıllardır Doğu'nun veya İslam dünyasının neden Bîrûnî veya İbn Sînâ gibi karakterleri üretmediği sorusuna cevap olabilecek işaretleri de yakaladık. Girdisi ciddi, kapsamlı ve istikrarlı bir müfredat olan bir eğitim-öğretim sisteminin işleminden geçen azimli ve bilgiye teşne bir gönülün çıktısı, elbette Bîrûnî, İbn Sînâ, Harezmi veya Sührverdi olur. Hayatı boyunca, gözleri kitaptan, aklı tefekkürden, kalbi teemmülden ve eli kaleminden ayrılmayan hatta gözlerini kaybettikten sonra bile fikir ve tespitlerini yazdırmaktan vazgeçmeyen bir bilge pirden 180 eserin geride kalmasına hayret etmemek gerekir. Buradan hareketle şu sonuca varabiliriz: Erken yaşlardan başlamak üzere ciddi, sistematik ve kapsamlı bir eğitim-öğretim programına tabi tutulacak bireyler, ilgileri ve yetenekleri doğrultusunda eğitilir ve desteklenirse büyük dahi, bilgin veya filozof olarak karşımıza çıkmaları her zaman için mümkündür.

KAYNAKÇA

ALATAS, Syed Farid, "Sorunlu 'Religion' Kavramı ve Hinduizm Kurgusunun Bîrûnî'ye Atıfla İrdelenmesi", Çev. Salime Leyla Gürkan, **İslam Araştırmalar Dergisi**, S. 23, ss. 1-22, 2010

ALICI, Mustafa, "Kutsala Giden Yol: Dinler Tarihinde Metodolojik Bir Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl. 5, S. 3, ss. 73-120, 2005

AŞİROV, Tahir, "Bîrûnî ve İbn Hazm'e Göre Hıristiyanlık", Uludağ Üniversitesi Dinler Tarihi Bilimi **Doktora Tezi**, Bursa, 2005

BATUR, Ahsen, "Ebu Reyhan el-Bîrûnî, Maziden Kalanlar (el-Asaru'l Bakiye)", Çeviri Kitap Tanıtımı, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 16, S. 2, Aralık, 2011

BİRÜNİ, Ebu Reyhan, **Tahkiku Ma Lil Hind**, Önsöz. Ali Safa, Alemu'l Kutub, 2.Baskı, Beyrut, 1403^{HK}

-----, **es-Saydene fi't-Tıbb**, Tash. Abbas Zeryab, Merkez-i Neşr-i Danişgahi, Tahran, 1370 (1991)

-----, **Fihrist-i Kitapha-yi Razi ve Namha-yi Kitapha-yi Bîrûnî**, Terc. Mehdi Muhakkik, Tahran, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, Tahran, 1371 (1992)

-----, **İfradu'l-Makâl fi Emiri'l-Zilâl**, (Resailü'l-Beyruni) Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbad, 948/1367

-----, **Tahdidu Nihayeti'l-Emakini li-Tashihi Mesafati'l-Mesakin**, Yayımlayan: Muhammed b.

Tavit ct-Tanci, Ankara, 1962

-----, **el-Cemahir Fi Ma'rifeti'l Cevahir**, www.al-mostafa.com

-----, **Fihrist**, çev. Abdullah Duman-Ramazan Altınay, Ekev Akademi Dergisi, Yıl. 11,

S. 30, Kış, 2007

-----, **el-Asaru'l Bakiye Ani'l Kuruni'l Haliye**, www.al-mostafa.com

CORBİN, Hanry, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2013

-----, Hanry Corbin, **İslam-i İrani**, Terc. Ve Tahk. İnşallah Rahmeti, İntişarat-i Sofya, Tahran, 1391 (2012)

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Tarih Metodu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003

ÇUBUKÇU, İbrahim Ağâh, “Bîrûnî”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1985, cilt: XXVII, s. 89-95

DRAMUR, Rengin, “Ebu Reyhan Bîrûnî'nin ‘Kitab-ı Saydele Fi't-Tıb'ında Bazı Droglarla Tedavi”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Uluslar arası İbn Türk Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu**, Ankara, 1985

DUMAN, Abdullah, “Bîrûnî: İlmi Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, X/2 (Kış 2010), ss. 19-38

GÜNAY, Nasuh, “Bîrûnî'nin İslam Bilim Hayatına ve Dinler Tarihine Katkıları”, **Ululararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu**, Bildiri, 31 Mayıs-1 Haziran 2007

HAYLİ, Rıza Şeceri Kasım – AKAÇERİ, Seyyid Haşim – AHMEDİ, Hamid -ŞERİATİ, Sara, “Nigereş-i Hüviyeti-yi Ebu Reyhan Bîrûnî”, **Tarihi Araştırmalar**, Dönem.1, S. 1, İlkbahar-Yaz, 1389 (2010)

HAYRABADİ, Hamid Eşrefi, “Merdomşinasi der Asar-i Ebu Reyhan Bîrûnî: Ba Tekiyye ber Kitab-i Tahkiku Ma Li'l Hind”, **Kitabmah-i Tarih ve Coğrafya**, Şehrîver, 1387, ss. 80-89

İBN SİNA, Şeyhu'r-Reis, **Resail'u İbn Sina**, İntişarat-i Bidar, Kum, 1400^{HK}

-----, **En-Necat'u Mine'l-Çarki Fi Bahri'd-Dalalat**, Önsöz ve Tahk. Muhammed Taki Danişpeju, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 2. Baskı, 1379 (2000)

İNTİZARİ, Ali Asğar, **Cezzapterin Biyografi-yi Karn**, İntişarat-i Feradidnigar, Tahran, 1387/2008

JAMES, Cox, L., **Kutsal ifade etmek: Din Fenomenolojisine Giriş**, (çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004

KAMARRUZAMAN, Kamar Oniah, "İslâmî Bir Din Bilimleri Metodolojisinin Teşekkülüne

Doğru: Bîrûnî Örneği", Çev. Muhammed Tarakçı, **Marife**, yıl 2, sayı 2, Güz 2002

KURAN- KERİM

KUTSAL KİTAP

KÜYEL, Mübahat, Beyruni'nin İbn Sina'ya Sormuş Olduğu On Soru ve Almış Olduğu Karşılıklar, "**Beyruni'ye Armağan**" içinde, ss. 113-118.

MEYANDARİ, Hasan, "İhvan-i Safa, İbn Miskeveyh, Bîrûnî ve Nazariye-yi Tekamül-i Zisti", **Metafizik** (İlim ve Araştırma Dergisi), İsfahan Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fak., Yeni Dönem, S. 1-2, İlkbahar-Yaz, 1388 (2009)

MISRİYAN, Ali, "Baznigeri-yi Karname-yi Bîrûnî Der Zeban-i Farsi", **Name-yi Ferhengistan**, S. 7, 1384 (2005)

MUHAKKİK, Mehdi, "Taksimbandi-yi Ulum ez Nazar-i Danişmendani İslami", **İlim ve Uzmanlık Siyaseti Dergisi**, S. 1, ss. 28-37

MUZAFFERİ, Seyyid Muhammed, "Tashih ve Şerh-i Bab-i Fi Marifet-i Semti'l Kible Li Ebi Reyhan el-Bîrûnî", **İlim Tarihi Dergisi**, S. 5, 1385 (2006), ss. 59-72

NASR, Seyyid Hüseyin, **İslam'da Bilim ve Medeniyet**, Çev. Nabi Avcı-Ahmet Ünal, Üçüncü Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011

NESSAC, Hamit "Digeriferhengi Bunyani Berayi Teamulat-i Meyan-i Ferhengi, Mukayese-yi Meyan-i Didgah-i Bîrûnî Ba Barton", **İran Kültürü Araştırmaları Dergisi**, Dönem.6, S. 2, Yaz, 1392 (2013), ss. 91-112

-----, Senceş-i "Ma Li'l-Hind"-i Ebu Reyhan Bîrûnî Ber Esas-i Muellifeha-yi Şarkşinasi-yi Edvard Said", **Siyasi Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl.9, S. 1, İlkbahar-Yaz, 1392 (2013), ss. 75-86

SABİTALİYEVİÇ, Arzımatov Cumadil, “Alemin Bilimsel Tasavvurunda Birûnî'nin Rolü”, **SDÜ İlahiyat Fak. Uluslar arası Türk Dünyası'nın İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu**, Isparta, 2007

SAYILI, Aydın, Doğumunun 1000. Yılında Birûnî, "**Birûnî'ye Armağan**" içinde, s. 5-6, Ankara, 1973

SECCADİ, Seyyid Cafer, **Feheng-i Maarif-i İslami**, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 3. Baskı, Tahran, 1373 (1994)

SEM'ANİ, Abdulkerim, **el-Ensab**, Çap-i Liden, 1912

SEYYİD, Eşref Salih Muhammed, “el-Asaru'l Bakiye Ani'l-Birûnî”, **Daru'n-Neşri'l Elektroniyyi Kutubın Arabiyyetin**, Kahire, 2007

SÜHREVERDİ, Şeyhu'l İşrak, Sühreverdi, **Mecmua-yi Musannifat-i Şeyh-i İşrak**, Tahk. Hanry Corbin, Seyyid Hüseyyin Nasr ve Necefkuli Habibi, 2. Baskı, İntişarat-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, Tahran, 1375^{HS} (1996)

-----, **Hikmetu'l-İşrak**, Corbin (Ed.), İntişarat-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 2. Baskı, Tahran 1373^{HS} (1994)

-----, **Hikmetu'l İşrak**, Terc. ve Şerh. Seyyid Cafer Seccadi, İntişarat-i Danişgah-i Tahran, 10. Baskı, Tahran, 1390 (2011)

-----, **Mecmua-yi Musannifat, Se Risale Ez Şeyh-i İşrak, Kelime-i Tasavvuf**, Tahk. Hanry Corbin-Seyyid Hüseyyin Nasr ve Necefkuli Habibi, 2. Baskı, İntişarat-i Muessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, Tahran, 1375^{HS} (1996)

ŞEHREZÛRÎ Şemseddin Muhammed, **Nezhetu'l-Ervah ve Ravzetu'l-Efrac (Tarihu'ul Hukema)**, Muhammed Taki Danişpejuh-Muhammed Surur Mevlayi (Ed.), Maksud Ali Tebrizî (Terc.), İntişarat-i İlmi ve Ferhengî, 3. Baskı, Tahran, 1389 (2010)

TEKELİ, Sevim, “Birûnî'nin Güneş Parametrelerinin Hesabı”, **Bellekten**, e. XXVII, sayı: 105, Ankara, Ocak 1963

TOGAN, Zeki Velidi, “Birûnî” mad., **İslam Ansiklopedisi**, c. II, İstanbul, 1961

-----, **Tarihte Usûl**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981. s. 75–10

-----, **el-Birûnî'nin Hikayat Tarih Ahl'il Hind fi İstihrac al-Umr Nam Risalesi**, İstanbul, 1954

-----, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, MEB Yay., İstanbul, 1970

TÜMER, Günay, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Biruni mad., c.7, ss. 206-215

-----, **Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, 1. Baskı, Diyanet Yayinevi, Ankara, 1975

-----, "Bîrûnî'nin Türkoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler", **Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c. XXII, ss. 361-365

WHITAKER, Lan, "Bîrûnî Çalışmalarının Bugünkü Durumu: Bir İnceleme ve Bibliyografya", Çev. Fatma Kızı, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 20, s. 1, 2011, ss. 259-294

YAKUT, Ebu Abdullah Şihabüddin b. Abdullah el-Hamevi, **İrşadu'l Erib İla Marifeti'l Edib**, Daru'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut, 1991

-----, **Mu'cemu'l Edibba'**, Daru İhyau't-Turra'su'l Arebiyyi, Beyrut, 1988

YEZDANPENAH, Seyyid Yedullah, **Hikmetu'l İşrak**, İntişarat-i Havza ve Danişgah, Kum, 1391 (2012)

YILDIZ, Muharrem- MEÇİN, Mehmet Mekin, "Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı Öncüleri", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl. 16, S. 53, Güz, 2012, ss. 247-278

YİTİK, Ali İhsan, "Bîrûnî ve Tahkiku Ma Li'l-Hind Adlı Eseri", **Türkiye'de Dinler Tarihi**, Dinler Tarihi Derneği Yayınları VII, ss. 217-224

<http://tr.wikipedia.org/wiki/>